

Cultuurhistorisch effectrapport (CHER) van het project 'Culemborg aan de Lek'

Onderzoek naar effecten van de voorgenomen ontwikkelingen in het kader van het project Culemborg aan de Lek op de landschappelijke en cultuurhistorische waarden in het plangebied.

Cultuurhistorisch effectrapport (CHER) van het project 'Culemborg aan de Lek'

Opdrachtgever: Ballast – Van Oord

Onderzoek: Lantschap, in samenwerking met

- Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) in Utrecht
- ADC ArcheoProjecten in Amersfoort
- VISTA landscape and urban design in Amsterdam

Redactie: Jenny Dam

**adviesbureau voor landschap en
cultuurhistorie**

**Herenstraat 19
4175 CC Haaften
tel 0418-594141
fax 0418-594143
www.lantschap.nl**

Het onderzoek is uitgevoerd door:

**Drs. Adriaan Haartsen (Lantschap)
Drs. Ben Olde Meierink (BBA)
Drs. Karen Veenland (BBA)
Drs. Wesley van Breda (ADC)
Drs. Klaas Jan Wardenaar (VISTA)**

november 2010

Samenvatting	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 4
1. Inleiding	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 6
2. Ontstaan van het natuurlijke landschap	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 9
3. Prehistorie en Romeinse tijd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 14
3.1 De omgeving van het onderzoeksgebied	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 14
3.2 Archeologische waarden in het onderzoeksgebied	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 15
4. Middeleeuwse ontginningen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 18
5. Waterbeheersing	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 21
6. De uiterwaarden en de dynamiek van de Lek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 26
7. De stad Culemborg	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 29
8. Infrastructuur	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 33
9. Kasteel Culemborg en de dreven	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 38
10. Bedrijvigheid	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 43
11. Landschapsanalyse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 46
11.1 Het plangebied als geheel	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 46
11.2 De deelgebieden	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 48
12. Waardering	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 54
12.1 Het plangebied als geheel	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 54
12.2 Ensembles	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 55
12.3 Elementen met cultuurhistorische betekenis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 58
13. Archeologische verwachting	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 60
13.1 Bewoningssporen op de stroomruggen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 60
13.2 Waterbodems en scheepvaartarcheologie – algemeen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 61
13.3 Mogelijke scheepvaartgerelateerde resten in het plangebied	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 63
14. Nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 64
14.1 Het onderzoeksgebied als geheel	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 65
14.2 De deelgebieden	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 68
15 Aanbevelingen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 76
15.1 Archeologie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 76
15.2 Landschap en cultuurhistorie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 78
Geraadpleegde bronnen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 83

Bijlage: Cd-rom met catalogus.

Samenvatting

In het kader het project 'Culemborg aan de Lek' is een planvisie opgesteld waarin verschillende maatregelen worden voorgesteld in een brede zone aan de zuidkant van de Lek bij Culemborg. Aanleiding voor het project zijn de ruimtelijke ontwikkelingen in het buitendijkse gebied die voortkomen uit de PKB Ruimte voor de Rivier uit 2006. In het kader hiervan gaat het Rijk maatregelen uitvoeren om de doorstroming van de rivier te vergroten en de veiligheid op langere termijn te vergroten. Vooral nog bestaan de voorgenomen ingrepen bij Culemborg uit het verder versterken van de dijken en ontgroning van delen van de uiterwaarden.

De Gemeente Culemborg wil de ruimtelijke kwaliteiten van het gebied bevorderen. De stad heeft eeuwenlang een sterke relatie met de Lek gehad, maar die band is voor een deel verloren gegaan door de teloorgang van de industriële activiteit in het Veerweggebied. De vrijgekomen ruimte biedt kansen om de relatie tussen de stad en de rivier opnieuw, maar nu in een andere vorm, gestalte te geven. Daarom heeft het College van B&W samen met Ballast -Van Oord het initiatief genomen om een integraal plan te maken waarin zowel de veiligheidsaspecten als de ruimtelijke kwaliteitsimpuls worden meegenomen en met elkaar verweven worden. In 2008 is door DN Urbland een planvisie opgesteld waar de ideeën over de toekomstige ontwikkeling van het gebied op hoofdlijnen zijn neergelegd.

De Beusichemsdijk en het aangrenzende binnendijkse gebied in het oosten van het plangebied.

Het plangebied 'Culemborg aan de Lek' vertegenwoordigt een grote cultuurhistorische betekenis. Bijna duizend jaar waterstaatszorg hebben hier, en in de directe omgeving, hun sporen achtergelaten in de vorm van oude kaden en dijken tot het moderne stuwcomplex bij Hagestein.

De geschiedenis van de bedijking en het gebruik van het buitendijkse gebied kan niet los gezien worden van de ontwikkeling van de binnendijkse gebieden en Culemborg. De stad Culemborg is gesticht op de plaats waar het oude veenstroompje De Meer uitmondde in de Lek. De oudste ontginningen op de oeverwallen van de Lek dateren al uit de vroege middeleeuwen. Toen later ook de achterliggende komgebieden ontgonnen werden trad vervolgens bodemdaling op door inklinking en oxidatie van de venige bodem. Het overstromingsgevaar in de komgebieden nam toe, hetgeen leidde tot de aanleg van dorpsdijken en, in de twaalfde eeuw, tot de zuidelijke bandijk van de Lek. Vanaf die tijd kreeg het landschap zijn kenmerkende zonering van rivier-uiterwaard-dijk-oeverwal-kom.

De uiterwaarden zijn vanouds gebruikt als weiland, waar men koeien en vooral paarden weidde. De percelering is over het algemeen onregelmatig, maar vaak wel van hoge ouderdom. Ook het stelsel van zomerkaden, met in- en uitlaatwerken, is van hoge ouderdom.

Bij de stad dragen de uiterwaarden in het Veerweggebied de sporen van bedrijvigheid. Om Culemborg beter bereikbaar te maken voor schepen is een haven aan de Kleine Lek gegraven en werd een oud wiel ingericht als haven, de Ronde Haven. Later is de Kleine Lek afgedamd toen de Veerweg werd aangelegd. De havenactiviteit verplaatste zich naar het water langs de Veerweg. Bij de haven werd een steenfabriek gebouwd, in de negentiende eeuw gevolgd door onder andere een glasfabriek en een jenever- en likeurstokerij.

Een belangrijke rol in de beleving van het gebied spelen het Culemborgse Veer en de spoorlijn Utrecht-'s-Hertogenbosch.

De Wachtkamer der Stoomboten aan de Veerweg. Behalve het pontveer was er vanaf ca 1860 ook een stoombootverbinding met Rotterdam.

Het binnendijkse gebied heeft sterk onder invloed gestaan van het rond 1270 gestichte kasteel van Culemborg, dat aan de oostelijke stadsrand was gelegen. In 1640 werd door de graven van Culemborg een buitenverblijf gesticht waarvan de lanen (Oude Dreven) en het park nog resteren. Het parkachtige karakter wordt nog versterkt door de Plantage, buitenplaats Tusculum of De Bol en de begraafplaats.

In het kader van de dijkversterking en de realisering van de plannen met betrekking tot 'Culemborg aan de Lek' zal het plangebied van karakter veranderen. Daarbij is van belang dat essentiële cultuurhistorische kwaliteiten in het gebied worden gerespecteerd en als uitgangspunt voor de nieuwe inrichting worden genomen. Daarvoor zijn in de planvisie aanzetten gegeven die in de verdere planvorming nader uitgewerkt moeten worden. Hiervoor zijn in deze CHER aanbevelingen geformuleerd.

1. Inleiding

In opdracht van de heer drs. Thijs Stam van Ballast - Van Oord, namens het projectteam Culemborg aan de Lek, is een cultuurhistorisch effectrapport (CHER) opgesteld van het plangebied 'Culemborg aan de Lek'. Het onderzoeksgebied omvat het buitendijkse gebied van de spoorbrug tot en met de Redichemse Waard, en het aangrenzende binnendijkse gebied. Doel van het onderzoek was drieledig. In de eerste plaats ging het om een inventarisatie en waardering van de cultuurhistorische elementen en patronen in het gebied. In de tweede plaats om een effectanalyse van de voorlopige plannen die zijn gepresenteerd in de Planvisie (DN Urbland, 2009). In de derde plaats luidde de opdracht aanbevelingen te formuleren voor behoud, versterking en ontwikkeling van de belangrijkste cultuurhistorische waarden.

Begrenzing van het plangebied in het kader van Ruimte voor de Lek. Bij ons onderzoek ligt het accent op het gebied ten zuiden van de Lek, de Culemborgse kant van het plangebied, en in het bijzonder het gebied ten oosten van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch. Bij het onderzoek is ook de aangrenzende, binnendijks gelegen zone ten noordoosten van Culemborg meegenomen.

In het project is samengewerkt met ADC ArcheoProjecten, Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA), en VISTA landscape and urban design. ADC ArcheoProjecten heeft een archeologische bureaustudie verricht en aanbevelingen gedaan voor archeologisch onderzoek. BBA en Landschap hebben de wordingsgeschiedenis van het plangebied beschreven en de historisch-geografische en bouwhistorische elementen en structuren geïnventariseerd en gewaardeerd. VISTA heeft de cultuurhistorische kanskaart gemaakt.

Cultuurhistorische waarden

Cultuurhistorische elementen en structuren zijn belangrijke aspecten van stad en landschap. Het zijn bijzondere objecten in een omgeving die – hoezeer we ons er ook tegen verzetten – steeds uniformer wordt en aan zeggingskracht inboet. Ze dragen bij aan de herkenbaarheid, ze vormen oriëntatiepunten en ze zorgen ervoor dat bewoners en bezoekers zich met een stad of een streek kunnen identificeren. De omgang met het water heeft het Nederlandse landschap gevormd en heeft geleid tot de unieke inrichting en vormgeving van ons land. De grote verscheidenheid aan wateren en watergebonden elementen, zoals sluizen, dijken, forten en bruggen, verleent het Nederlandse landschap zijn bijzondere internationale betekenis. Dit geldt in het bijzonder voor het gebied van project Culemborg aan de Lek, waar nog zoveel elementen en structuren herinneren aan de langdurige omgang met het water.

Historische introductie

Het plangebied maakt deel uit van de gemeente Culemborg, het vroegere graafschap Culemborg. In de dertiende eeuw bouwden de heren van het naburige Beusichem (Van Bosighem, die zich later Van Culemborg gingen noemen) hier een kasteel, dat de Culemborg werd genoemd. De Van Bosighems bouwden een vergelijkbaar kasteel in Vianen (De Bol). Het bestaande dorp, dat in 1318 stadsrechten kreeg, kreeg ook de naam van het kasteel. De heerlijkheid Culemborg werd in 1555 door Karel V tot graafschap verheven.

De bezittingen en het graafschap vererfdn naar de families Van Pallandt, Von Waldeck-Pyrmont, en Von Saksen-Hildburghausen. Hertog Ernst Frederik I von Saksen-Hildburghausen verkocht het graafschap in 1720 aan de Staten van het Kwartier van Nijmegen. Het bleef een zelfstandige eenheid en in 1748 werd het graafschap aan prins Willem IV van Oranje geschonken.

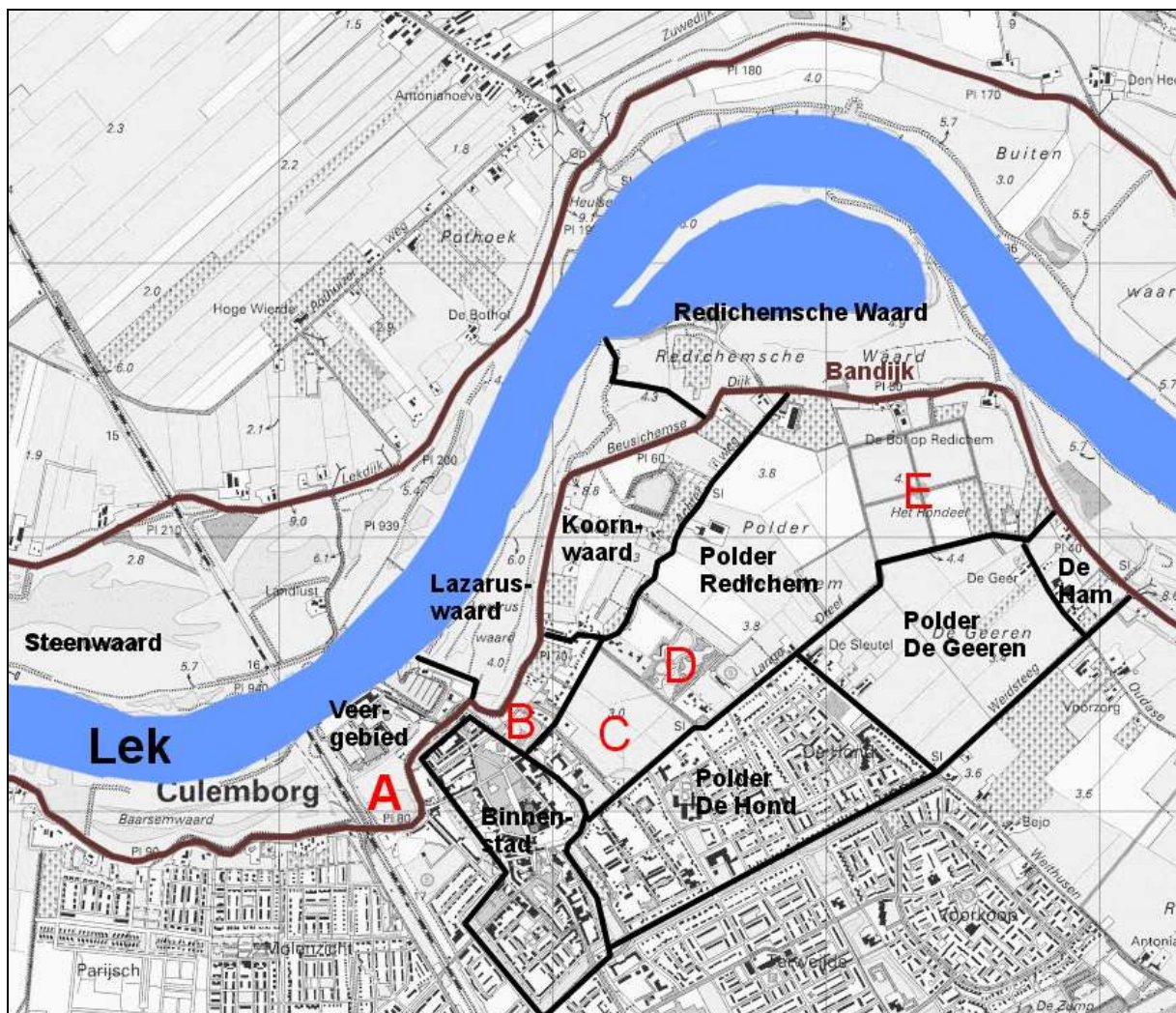

Gedeelte van de gedrukte kaart die Jacob Perrenot in 1760 maakte van het Graafschap Culemborg. Bron: Gelders Archief 0509 inv nr. 23.

Culemborg was een vrijstaat. Het behoorde niet tot de Zeven Provinciën en het Gelderse recht was hier niet van toepassing. Het was een toevluchtsoord voor mensen die elders vervolgd werden of zich aan schuldeisers wilden onttrekken. 'Naar Kuilenburg gaan' betekende vroeger failliet gaan. In 1799 werden het graafschap en de bijzondere positie opgeheven en werd Culemborg bij Gelderland gevoegd.

Het onderzoeksgebied omvat de buitendijkse gedeelten van de gemeente tussen de spoordijk en de spoorbrug in het westen en de grens met Beusichem in het oosten. Omdat dit buitendijkse gebied vanouds nauwe banden had met de binnendijks gelegen gronden, en omdat de voorgenomen maatregelen deels ook effecten zullen hebben op het binnendijkse gebied, is dit ook in deze studie meegenomen. Hetzelfde geldt voor de binnenstad van Culemborg. Het buitendijkse gebied bestaat uit de Redichemsche Waard, de Lazaruswaard en het Veerweggebied. In dit laatste gebied liggen de jachthaven, de Veerweg met bebouwing, het oude industriegebied met de steenfabriek en de oude Ronde Haven.

In het binnendijkse gebied ten oosten van de stad liggen de resten van kasteel Culemborg en landbouwgronden waarvan de oorsprong teruggaat tot voor de bedijking van de Lek, verdeeld in verschillende polders.

Uiterwaarden en binnendijks gelegen polders in het plangebied ten noorden en oosten van de binnenstad van Culemborg. A: Ronde Haven, B: kasteelterrein, C: de Volenkamp, D: de Plantage, E: Het Rondeel. De Koornwaard staat ook bekend als de Polder Besloten Rekum.

2. Ontstaan van het natuurlijke landschap

Het studiegebied maakt deel uit van de delta van Rijn en Maas. De bodem bestaat uit afzettingen van de Lek en oudere Rijntakken, waarvan de fossiele stroomruggen nog steeds als ruggen in het landschap te herkennen zijn. Voor de mens zijn stempel op het landschap ging drukken bestond het gebied uit ongerepte bossen en moerassen, doorsneden door grote rivieren. De verschillen in natuurlijke omstandigheden hebben een grote invloed gehad op de manier waarop de mens met het gebied is omgegaan. Hoe is dit landschap ontstaan? In de ontstaansgeschiedenis zijn twee geologische tijdvakken van groot belang, namelijk het pleistoceen, de periode van de ijstijden, en het holoceen, de huidige geologische periode.

Pleistoceen: stuwwallen en dekzand uit de ijstijd

Het pleistoceen begon ongeveer twee miljoen jaar geleden. In dit tijdvak hebben warme en koude perioden elkaar afgewisseld. De koude perioden, waarvan er meer dan twintig zijn geweest, noemen we ijstijden. Tussen de ijstijden in lagen warmere perioden, waarin het klimaat te vergelijken was met het huidige. Tijdens de ijstijden is er door de Rijn en de Maas ontzettend veel zand en grind vanuit de bergen naar onze streken getransporteerd. En tijdens één van de vele koude perioden, de voorlaatste, bereikte het landijs uit Scandinavië ons land. Het ijs bedekte het noordelijke deel van Nederland, ongeveer tot de lijn Vogelenzang-Utrecht-Nijmegen. De dikke ijsmassa's schoven langzaam naar het zuiden en werkten als enorme bulldozers. De zand- en grindlagen waaruit de bodem toen bestond werden opgedrukt en er ontstonden stuwwallen: langgestrekte heuvelreeksen zoals de Utrechtse Heuvelrug, de Veluwe en het Gooi. Door de landijsbedekking en de vorming van de stuwwallen waren de grote rivieren gedwongen naar het westen af te buigen. Voor die tijd stroomden ze in noordelijke richting. Doordat de zee in de ijstijden ruim honderd meter lager stond dan nu, sneden de rivieren zich in en ontstond er een breed dal tussen de hogere gronden van Noord-Brabant en de Utrechtse heuvelrug.

Tijdens de laatste ijstijd was Nederland niet met ijs bedekt, maar er heerste destijds wel een zeer koud toendraklimaat. Vanwege de lage temperatuur was er nauwelijks plantengroei mogelijk. Bomen groeiden er al helemaal niet. In deze koude periode huisden hier dieren als de mammoet en de wolharige neushoorn. De zeespiegel lag toen opnieuw veel lager dan tegenwoordig. Door de westelijke winden werd een dikke laag zand vanuit het – grotendeels drooggevalen – Noordzeegebied over ons land afgezet. Hier en daar blies de wind rivierduinen op, sommige zo hoog dat ze niet door latere afzettingen bedekt zijn (donken). In het plangebied komen dergelijke donken echter niet voor.

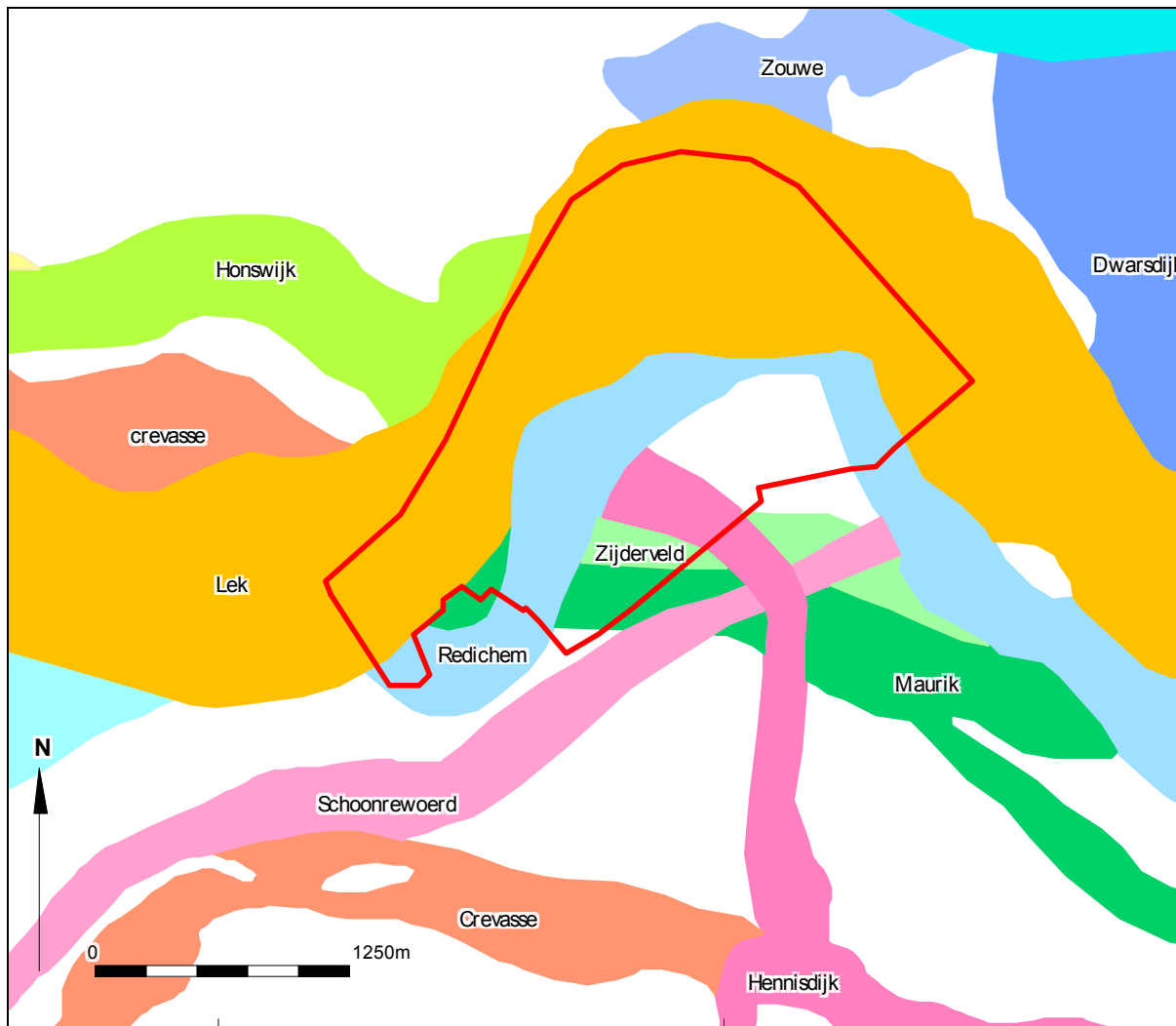
Holoceen: klei en veen

Circa 10.000 jaar geleden kwam er een eind aan de laatste ijstijd en begon het holoceen. Het klimaat werd warmer en vochtiger en ons land veranderde geleidelijk in een gesloten bosgebied. Als gevolg van het smelten van de enorme landijsmassa's steeg de zeespiegel snel. Na afloop van de ijstijd veranderde het karakter van de rivieren. In plaats van 'vlechtende' rivieren met talrijke, zich verplaatsende beddingen, die 's winters droogvielen en in het voorjaar enorme hoeveelheden smeltwater transporteerden, werden het meanderende rivieren. Deze naam komt van de sterk kronkelende rivier de Meander in West-Turkije. De rivieren gingen behalve zand ook zavel en klei aanvoeren en afzetten, waardoor het brede dal tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Brabantse zandgronden geleidelijk werd opgevuld. De rivierafzettingen en de vorming van oeverwallen is in de omgeving van Culemborg omstreeks 7000 jaar geleden begonnen (Heunks, 2007).

Oeverwallen en stroomruggen

In de natuurlijke toestand hebben meanderende rivieren een tamelijk smalle bedding. Bij een grote aanvoer van water treedt de rivier al snel buiten haar oevers. Daar verliest het water snelheid waardoor de grootste

en zwaarste korrels het eerst worden neergelegd. Hierdoor ontstaan er direct langs de rivier twee lage, zandige ruggen: de oeverwallen. Door het meanderende rivierbedding trad er over korte afstanden een sterke differentiatie op in afzettingsmilieus. Binnen de invloedssfeer van de actieve rivierbedding ontwikkelde zich een zandige meandergordel, geflankeerd door zones met (relatief zandige) oeverafzettingen. De oeverwallen worden samen met de meandergordel tot de stroomgordel gerekend. Verder bij de bedding van de stroom vandaan, in de komgebieden, blijft het water langere tijd staan en komen de fijnere deeltjes tot bezinking: hier vinden we kleilagen in de bodem.

Stroomstelsels bij Culemborg, met een indicatie van de periode waarin de rivieren actief waren, aangegeven in C14 jaren voor 1950 (BP). Maurik stroom (6200-5350 BP), Zijderveldse stroom (5345-4620 BP), Schoonrewoerdse stroom (4520-3700 BP), Hennisdijk stroom (3818-2975 BP), Honswijkse stroom (3945-3050 BP), Redichemse stroom (2200-1000 BP) en Lek (1950-0 BP). Bron: Berendsen en Stouthamer, 2001.

Door het voortdurend afzetten van klei en zand heeft de rivier de neiging om zijn stroomrug steeds verder op te hogen. We zien dat verschijnsel tegenwoordig ook in de uiterwaarden. De uiterwaarden komen hoger te liggen, de bedding van de rivier ook, en na verloop van tijd zijn de dijken weer te laag om een dreigende overstroming te kunnen voorkomen. Dit ophogen van de stroomrug gebeurde ook al in de natuurlijke toestand van de rivieren. In de tijd dat de rivieren nog niet bedijkt waren kon het gebeuren dat de rivier zo hoog kwam te liggen ten opzichte van het omringende land dat ze op een gegeven moment haar bedding verliet en een nieuwe koers ging volgen. De oude stroomrug bleef dan als een fossiele rivierloop liggen. De bedding groeide dicht en de oeverwallen bleven als ruggen in het landschap achter. Door inklinking van het

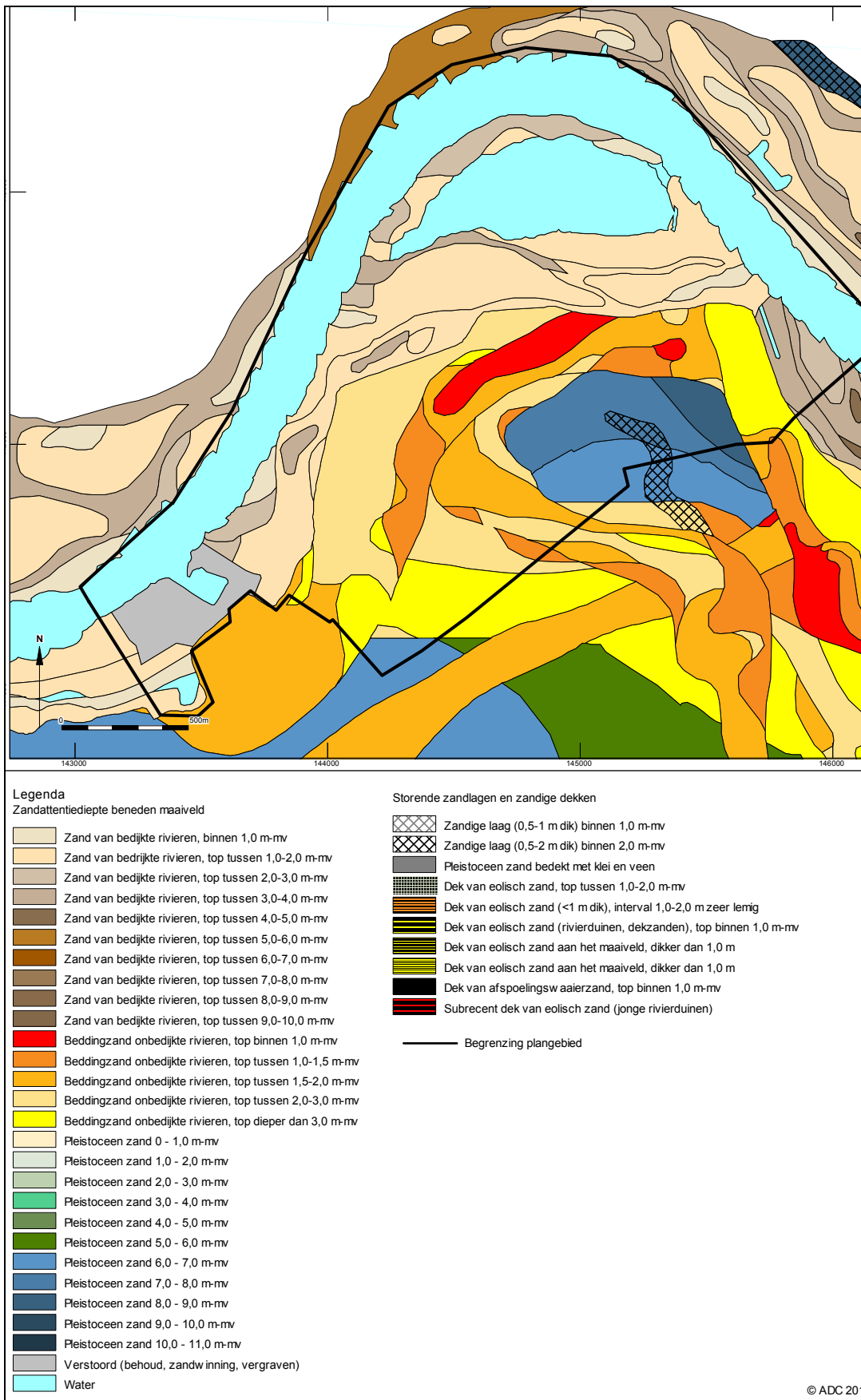
omringende veen kwamen deze ruggen steeds geprononceerder in het landschap te liggen. Bij Culemborg liggen verschillende stroomstelsels, waarvan de oudere door latere rivierafzettingen zijn bedekt en niet meer in het huidige landschap te herkennen zijn. In het begin van de jaartelling kwam de huidige loop van de Lek tot ontwikkeling. De nieuwe rivierloop doorsneed enkele oudere stroomruggen en bouwde brede oeverwallen op (Berendsen en Stouthamer, 2001).

Op de uitsnede van het AHN (Algemeen Hoogtebestand Nederland) zijn de verschillen in hoogteligging duidelijk zichtbaar. De Polder Redichem ligt gemiddeld lager dan de Koornwaard, die later is bedijkt en hoger opgeslibd is. De onvergraven delen van de uiterwaarden liggen nog weer wat hoger. In de uiterwaarden zijn de laagten van voormalige (zij)geulen te zien. Opgehoogde delen, zoals de huisplaatsen in de Redichemsche Waard en het Veerweggebied, zijn wit.

De kommen

Verder van de rivier af, waar het overstromingswater stagneerde, kwamen de fijnere slibdeeltjes uit het rivierwater tot bezinking: de komklei. Binnen het rivierengebied is er dus een onderscheid te maken tussen de wat hoger gelegen, zandige oeverwallen en de laaggelegen, uit zware klei opgebouwde kommen. Het zuidelijke deel van de Polder Redichem is zo'n komgebied. In het centrum van de komgebieden kon het overstromings- en neerslagwater moeilijk weg. Er ontstonden moerassen, waarin water- en moerasplanten groeiden. De resten van dode planten verteerden slecht onder de natte en

Zanddieptekaart van het onderzoeksgebied. Bron: Cohen e.a., 2009.

zure omstandigheden en er vormde zich veen. In het komgebied tussen Culemborg en Beesd en ook in het zuiden van het onderzoeksgebied is een veenlaag tot ontwikkeling gekomen. Het veen is hier thans bedekt met een laag komklei of door het landbouwkundig gebruik veraard en uiteindelijk verdwenen.

De Lange Dreef op de grens van de Polder Redichem (rechts) en Polder De Geeren.

De Meer

De Meer is een waterloop die loodrecht op de oeverwal van de Lek staat. Naar alle waarschijnlijkheid is het een stroompje geweest dat het overtollige water uit het (vroeger) ten zuiden van de stroomrug gelegen veengebied afvoerde in de richting van de Lek. Toen het veengebied werd ontgonnen en de bodem als gevolg van het landbouwkundig gebruik en de ontwatering was gedaald, verzandde de monding. De Zandstraat in de Nieuwstad ligt in het verlengde van De Meer. Later is De Meer ten zuiden van Culemborg uitgediept ten behoeve van de afwatering van de polder Voorkoop (als onderdeel van het afwateringsstelsel waarvan ook de Bisschopsgraaf deel uitmaakt) en ten behoeve van de scheepvaart. De stroomrichting in de Meer is toen omgekeerd: vroeger in de richting van de Lek, daarna naar de Linge.

De Rekummer

De Rekummer stroomde langs de Lange Dreef naar Culemborg. Mogelijk hebben we hier te maken met een middeleeuws overloopgeultje van de Lek, dat bij hoogwater buiten zijn oevers trad en het Redichemmer Veld blank zette (Mulder, z.j.). Na de bedijking fungeerde het als afwateringssloot.

De Rekummer liep vroeger van oost naar west door het centrum van Culemborg, waar het de grens vormde tussen de Oude Stad en de Nieuwstad. In 1430 kreeg men toestemming van de heer van Buren om een sluisje in de Weidsteeg aan te leggen en het water van de Rekummer te lozen in De Meer.

3. Prehistorie en Romeinse tijd

3.1 De omgeving van het onderzoeksgebied

In het rivierengebied waren de mogelijkheden voor wonen en landbouw beperkt tot de hogere delen van het landschap. Vindplaatsen van bewoning in de prehistorie zijn aangetroffen op de verschillende stroomruggen in het gebied. Ook de huidige steden en dorpen liggen op de oeverwallen van de huidige rivieren en op fossiele stroomruggen, die net iets hoger lagen dan de omgeving en dus minder snel overstroomd raakten als de rivier buiten haar oevers trad.

Overzicht van de prehistorische en historische perioden		
Periode	Tijd in jaren	
Nieuwe tijd	1500 - heden	
Middeleeuwen:	450 – 1500 na Chr.	
Late middeleeuwen		1050 - 1500 na Chr.
Vroege middeleeuwen		450 - 1050 na Chr.
Romeinse tijd:	12 voor Chr. – 450 na Chr.	
Laat-Romeinse tijd		270 - 450 na Chr.
Midden-Romeinse tijd		70 - 270 na Chr.
Vroeg-Romeinse tijd		12 voor Chr. - 70 na Chr.
IJzertijd:	800 – 12 voor Chr.	
Late ijzertijd		250 - 12 voor Chr.
Midden-ijzertijd		500 - 250 voor Chr.
Vroege ijzertijd		800 - 500 voor Chr.
Bronstijd:	2000 - 800 voor Chr.	
Late bronstijd		1100 - 800 voor Chr.
Midden-bronstijd		1800 - 1100 voor Chr.
Vroege bronstijd		2000 - 1800 voor Chr.
Neolithicum (jonge steentijd):	5300 – 2000 voor Chr.	
Laat-neolithicum		2850 - 2000 voor Chr.
Midden-neolithicum		4200 - 2850 voor Chr.
Vroeg-neolithicum		5300 - 4200 voor Chr.
Mesolithicum (midden-steentijd):	8800 – 4900 voor Chr.	
Laat-mesolithicum		6450 - 4900 voor Chr.
Midden-mesolithicum		7100 - 6450 voor Chr.
Vroeg-mesolithicum		8800 - 7100 voor Chr.
Paleolithicum (oude steentijd):	tot 8800 voor Chr.	
Laat-paleolithicum		35.000 - 8800 voor Chr.
Midden-paleolithicum		300.000 – 35.000 voor Chr.
Vroeg-paleolithicum		tot 300.000 voor Chr.
Bron: Archeologisch Basis Register 1992		

De oudste bewoning in het westelijk rivierengebied vond plaats in een periode waarvan de sporen nu grotendeels zijn afgedekt door meters dikke rivierafzettingen. Archeologische vondsten uit deze periode (paleolithicum en mesolithicum: 300.000-4900 voor Chr.) worden dan ook zelden aangetroffen. Alleen bij zand- en grindwinning komen mondjesmaat aanwijzingen tevoorschijn van menselijke aanwezigheid

in het vroegere landschap dat op grote diepte begraven ligt. Op enkele plaatsen in het rivierengebied komen afzettingen uit het laat-pleistoceen aan de oppervlakte. Het gaat om de zogenaamde donken (fossiele rivierduinen). Op een donk bij Leerdam is een vindplaats bekend uit mogelijk het laat-mesolithicum, terwijl ook in de Alblasserwaard aanwijzingen bestaan voor menselijke activiteiten in deze periode.

De vroegste onmiskenbare bewoningssporen in het gebied dateren uit het vroeg-neolithicum. In de nabijheid van Everdingen zijn op een fossiele stroomrug aanwijzingen gevonden uit deze periode. Bewoning uit het vroeg- en midden-neolithicum is op tal van plaatsen in het rivierengebied aangetroffen, vooral op donken.

In de ijzertijd en de Romeinse tijd was het rivierengebied op uitgebreide schaal bewoond. In archeologisch opzicht is de Schoonrewoerdse stroomrug buitengewoon interessant. Ten westen van het plangebied is bij boerderij Den Heuvel in 1966 een nederzetting uit de midden-ijzertijd opgegraven. Bij verkennend archeologisch onderzoek ten behoeve van uitbreidingswijken van Culemborg zijn enkele woonplaatsen uit deze periode aangetroffen, onder andere in de wijk Lanxmeer (Odé & Haartsen, 1997a en 1997b). Ten oosten en zuidoosten van Culemborg zijn op dezelfde stroomrug nederzettingen bekend uit de Romeinse tijd.

3.2 Archeologische waarden in het onderzoeksgebied

Om een inventarisatie van de bekende archeologische waarden in het onderzoeksgebied te maken is gebruik gemaakt van ARCHIS, een online database met actuele kennis van archeologische informatie van heel Nederland. Ook is er gebruik gemaakt van de catalogus archeologische vindplaatsen behorend bij de verwachtingskaart van de gemeente Culemborg.

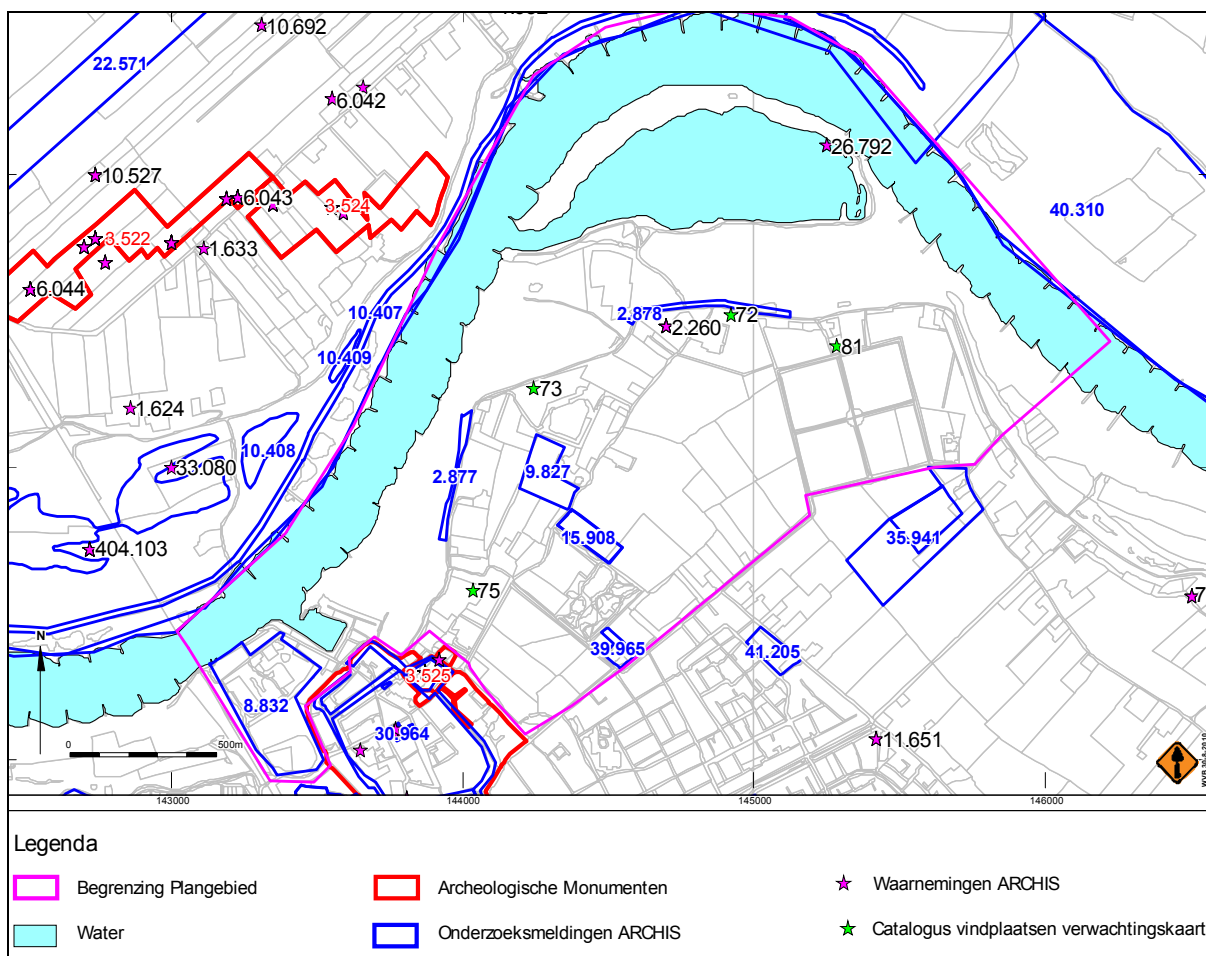
In het plangebied zijn de volgende archeologische (indicatieve) waarden en ondergrondse bouwhistorische waarden vastgesteld:

Bron	Omschrijving
Archeologische verwachtingskaart gemeente Culemborg	Hoge indicatieve archeologische waarde voor diverse meandergordels in het plangebied (zie hfst. 2.1)
Archeologische Monumenten Kaart (AMK)	Geen AMK-terreinen in het plangebied, wel twee terreinen in de onmiddellijke nabijheid, namelijk het kasteelterrein en het terrein waar vroeger de stallen van het kasteel hebben gestaan.
Waarnemingen ARCHISII (Archeologisch Informatie Systeem)	26792, 2260
Archeologische vindplaatsen catalogus verwachtingskaart gemeente Culemborg	72, 73, 75, 81
Vondstmeldingen ARCHISII	geen
Onderzoeksmeldingen ARCHISII	2877, 2878, 15908, 8832, 39965

Er zijn in het plangebied maar twee archeologische waarnemingen bekend. Dit heeft voornamelijk te maken met het feit dat er tot nu toe geen gravend archeologisch onderzoek is uitgevoerd. Waarneming 2260 betreft 10 fragmenten aardewerk daterend uit de late middeleeuwen. Deze zijn gevonden tijdens een veldkartering uitgevoerd door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1986. Het is niet bekend bij welk complextype het hoort. Waarneming 26792 betreft twee prehistorische bijlen gemaakt van gewei. Ze zijn in 1958 door een particulier gevonden in opgespoten zand langs de Lek. De exacte vindplaats, diepte en archeologische context zijn niet bekend.

In de catalogus behorend bij de archeologische verwachtingskaart van de gemeente (Heunks, 2007) zijn naast de bovenstaande Archis-waarnemingen nog een aantal andere vindplaatsen geregistreerd. Van geen van deze vindplaatsen is een bron vermeld. Het gaat om de volgende vindplaatsen:

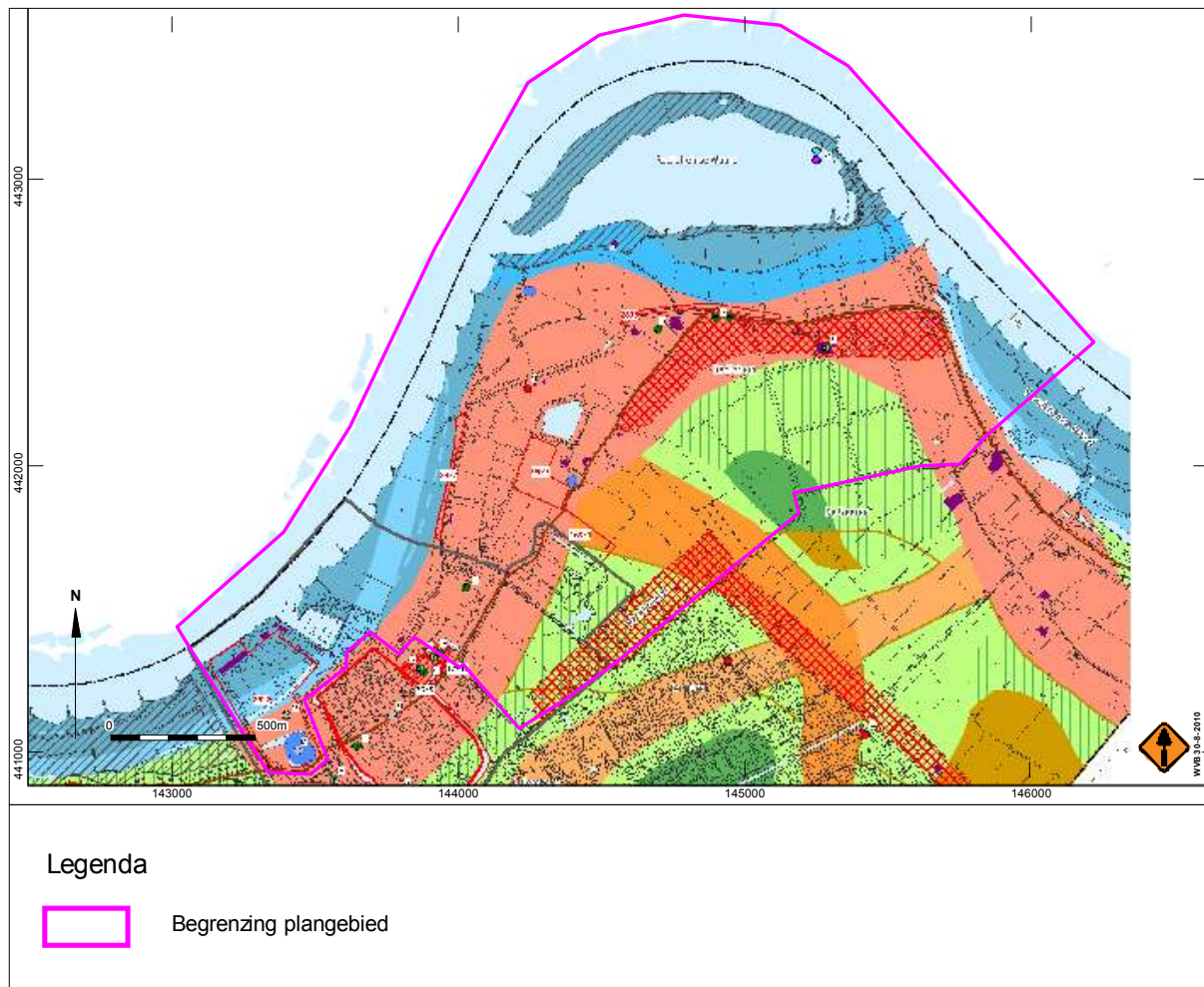
- Catalogus nummer 72: middeleeuws aardewerk aangetroffen in een afvalkuil tijdens een dijkverzwaring van de Beusichemsedijk.
- Catalogus nummer 73: Romeinse munt aangetroffen tijdens een dijkverzwaring van de Beusichemsedijk.
- Catalogus nummer 75: Vermoedelijke locatie van een steenoven daterend uit de late middeleeuwen, mogelijk gebruikt voor de bouw van het kasteel van Culemborg.
- Catalogus nummer 81: 'Mogelijke kasteelplaats van de Heren van Culemborg uit de twaalfde eeuw'. Deze aanduiding wordt niet ondersteund door oude kaarten, vondsten of waarnemingen. Op de locatie is in de zeventiende eeuw het speelhuis De Bol gebouwd.

Bekende archeologische waarden binnen het onderzoeksgebied en in de onmiddellijke omgeving.

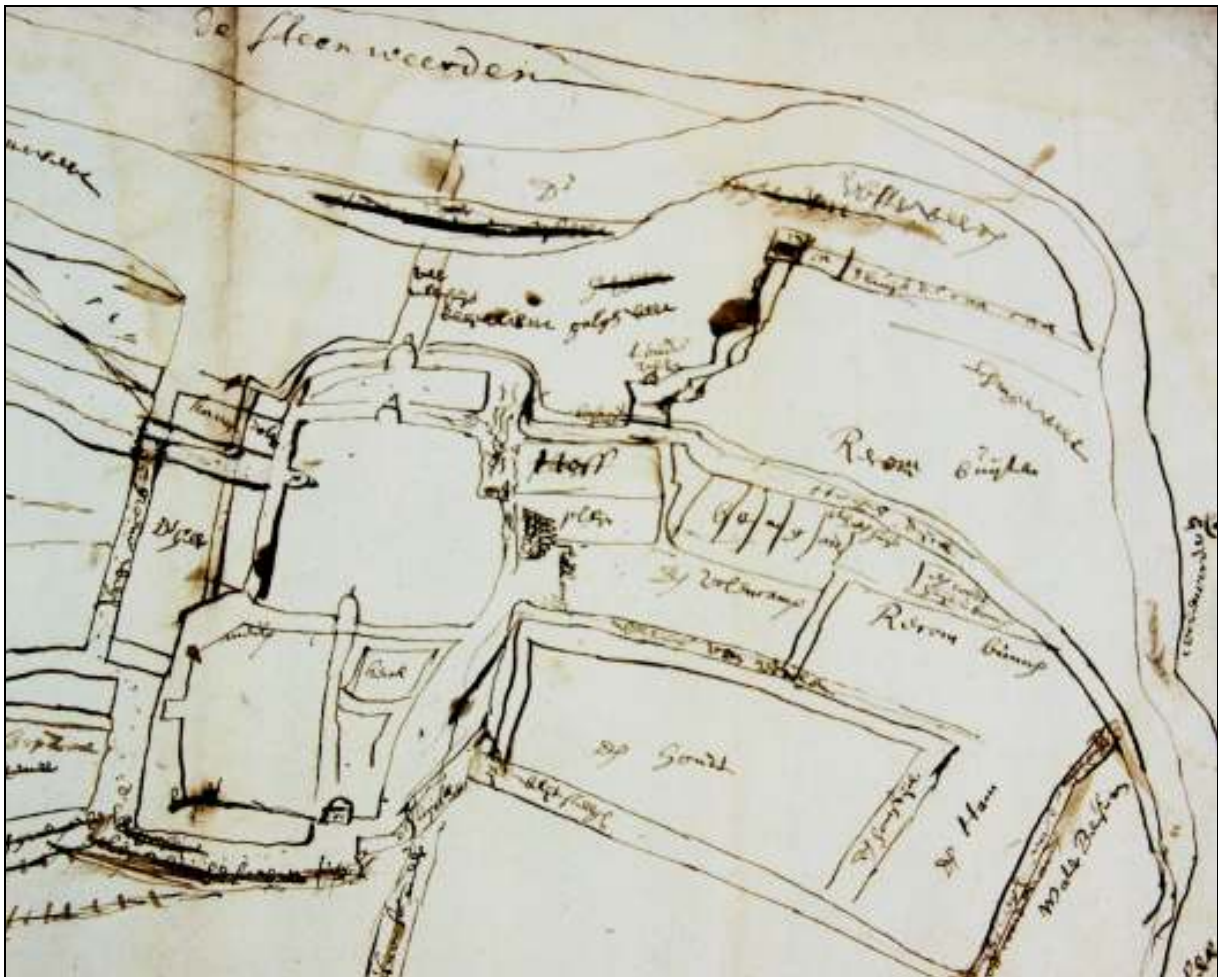
In de afgelopen 20 jaar zijn binnen het plangebied aan aantal archeologische veldonderzoeken uitgevoerd. Het gaat uitsluitend om verkennend booronderzoek. Tot op heden is er geen gravend onderzoek uitgevoerd. Onderzoeksmelding 2877 en 2878 betreffen een archeologisch booronderzoek uigevoerd door RAAP in 1998. Hierbij werd geen vervolgonderzoek geadviseerd. Melding 15908 betreft een verkennend booronderzoek uitgevoerd door ARC in 2006, vlak achter de Beusichemsedijk. Tijdens dit onderzoek zijn oeverafzettingen van de Redichemse stroomgordel aangetroffen bovenop oever- en geulafzettingen van de Hennisdijk stroomgordel. Tijdens het onderzoek zijn geen archeologische laag of

indicatoren aangetroffen. Derhalve is besloten geen vervolgonderzoek uit te voeren (Wullink, 2006). Melding 8832 betreft een booronderzoek uitgevoerd door RAAP in 2004 in het Veerweggebied. Hierbij zijn beddingafzettingen van de Lek aangetroffen onder een opgebrachte (puin)laag. Er is geen vervolgonderzoek uitgevoerd (Leijnse 2004). Melding 39965 betreft een verkennend booronderzoek op het terrein van de vroegere Julianaschool op de hoek van de Wilhelminadreef uitgevoerd door de ACVU in maart 2010. De conceptrapportage hiervan is inmiddels verschenen (Wijnen, 2010). Bij de boringen is op de afzettingen van de Schoonrewoerdse stroomrug een cultuurlaag aangetroffen met indicatoren van menselijke activiteit (houtskool) uit het neolithicum en/of de bronstijd. Het toenmalige oppervlak is afgedekt met latere afzettingen van de Redichemse stroomrug en van de Lek. Hierin zijn archeologische indicatoren uit de late middeleeuwen gevonden. Het onderzoek vormt een bevestiging van de archeologische verwachting van dit gebied.

Detail van de archeologische verwachtingskaart van de Gemeente Culemborg. Voor de stroomruggen geldt een hoge verwachting (de geelbruine en rode gebieden), voor de flanken van de stroomruggen en de komgebieden een middelmatige verwachting (groen), in de uiterwaarden een lage verwachting (donkerblauw), behalve in de oude Lekgeulen, die een hoge verwachting hebben (lichtblauw) voor watergerelateerde objecten en structuren. Een hoge verwachting geldt ook voor de oude bewoningsstroken (rood raster). Bron: Heunks, 2007.

4. Middeleeuwse ontginningen

Een van de oudste kaarten van de omgeving van Culemborg is deze tekening van omstreeks 1600. De maker is niet bekend, en ook over de aanleiding om deze wat primitieve en onnauwkeurige schets te maken is niets bekend. Interessant is dat in de Lazaruswaard het Oude Veer, het Lazarushuis en de galgenbelt (de heuvel waarop de galg stond) zijn aangegeven. Bron: Gelders Archief, 0370 inv. nr. K1.

Na de Romeinse tijd brak een periode aan waarin veel overstromingen plaatsvonden in dit deel van het rivierengebied. Veel dorpen werden verlaten. Later zijn nieuwe nederzettingen gesticht en gronden in gebruik genomen als bouwland. Volgens de gangbare opvattingen (Haartsen en Harten, 2010) zijn de ontginningen in het rivierengebied in drie fasen te verdelen. De oudste ontginningen liggen op de hoogste delen van de stroomruggen en worden gekenmerkt door een tamelijk onregelmatige blokvormige percelering, zoals in de polder Redichem. De tweede fase betreft de flanken van de stroomruggen en wordt gekenmerkt door regelmatige strokenpercelering loodrecht op de oeverwal van de Lek, zoals in de polder Goilberdingen ten westen van de stad. Ook in het gebied tussen Beusichem en Redichem vinden we een dergelijke strookvormige percelering op de oeverwal van de Lek. Op grond van hun naam mag men aannemen dat Goilberdingen en Redichem van Karolingische ouderdom zijn (725-900 na Chr.), hoewel de oudste vermeldingen laatmiddeleeuws zijn (Godebreghtingen in 1210 en Radengheim in 1031; bron: Moerman, 1956). De derde fase was de ontginning van de venige komgebieden. Vanuit de oeverwallen van de rivieren werd het veen ontgonnen en in gebruik genomen door de boeren. Er werden sloten gegraven haaks op de rivieren om de oeverwallen en de erachter

gelegen drassige komgebieden te ontwateren. De achtergrens van het ene ontginningsblok is vaak gebruikt als ontginningsas van het volgende blok, zoals bijvoorbeeld het geval was bij Parijs, dat ontgonnen is vanaf de achterkade van Goilberdingen. Zo ontstond geleidelijk een nederzettingsspatroon van langgerekte dorpen en buurtschappen met loodrecht daarop de lange, smalle kavels van de boeren. Vanaf de elfde eeuw kwamen systematische ontginningen tot stand doordat de landsheer (dat was toen de bisschop van Utrecht) stukken woeste grond uitgaf aan groepen ontginners. Deze strak door de bisschop georganiseerde ontginningen noemen we cope-ontginningen (Van der Linden, 1956). Veel van de ontginningen uit deze periode dragen fantasienamen; Prijs (van Parijs) en Paveien (van Pavia, oudste vermelding Paveia, 1129). Ook de nabijgelegen polders Korte en Lange Avontuur zijn hier voorbeelden van. De ontginningen Voorkoop en Lanxmeer dateren ook uit deze periode. In tegenstelling tot de oudere ontginningen langs de rivieren, die vaak nogal onregelmatig van percelering zijn, worden deze cope-ontginningen gekenmerkt door een grote regelmaat. Tussen deze systematische ontginningen en de oudere ontginningsblokken op de oeverwallen bleven restgebieden over die als laatste in gebruik werden genomen, zoals de polders De Hond en De Geeren. De Hond is ontgonnen door het klooster Mariënwaard.

Het dorp Redichem

Van Redichem wordt een datering in de vroege middeleeuwen waarschijnlijk geacht, hetgeen wordt bevestigd door de vondst van een fragment Badorf-aardewerk (9e eeuw). De vraag is echter waar het dorp Redichem precies gelegen heeft. Volgens Renes (1982) zou Redichem de oude, prestedelijke naam van Culemborg zijn. Na de bouw van kasteel Culemborg gingen de Heren van Beusichem zich Van Culemborg noemen. Naderhand zou ook de stad naar het kasteel en de heren worden genoemd, net als bijvoorbeeld bij Vianen het geval was, en zou de oude naam in onbruik zijn geraakt. Andere onderzoekers zien Redichem als een afzonderlijk dorp, bestaande uit enkele verspreid gelegen boerderijen bij het huidige Bakelbos (mededeling mevrouw Yvonne Jakobs).

Historisch-geografisch gezien stelt de prestedelijke structuur van Culemborg ons voor raadsels. Net als veel rivierdorpen bestaat de kern van Culemborg uit een voor- en achterstraat, die aan de uiteinden van het dorp bij elkaar komen. Bij alle dorpen met zo'n structuur liggen de voor- en achterstraat min of meer evenwijdig aan de rivier, in de lengterichting van de oeverwal. In Culemborg liggen de straten echter noord-zuid, dus loodrecht op de oeverwal van de Lek en evenwijdig aan de vroegere loop van De Meer. De landschappelijke structuur van het gebied ten noordoosten van de stad is daarentegen nadrukkelijk op de Lek gericht. We zijn om deze reden geneigd om van twee dorpen uit te gaan, Redichem en het prestedelijke Culemborg.

Als we vervolgens de vraag stellen hoe het dorpsgebied van Redichem er vroeger uit heeft gezien blijven er drie mogelijkheden over. De Achterweg wordt door Mulder (z.j.) gezien als de achterkade van de ontginning. Uitgaande van een min of meer rechthoekig ontginningsblok moet de ontginningsbasis dan ten noordwesten of ten zuidoosten hiervan gelegen hebben. Als het dorp ten noordwesten van de Achterweg heeft gelegen zou het geheel of gedeeltelijk in de Lek zijn verdwenen. Volgens de theorie van Mulder hebben de bewoners hun gebied bedijkt nadat het noordelijke deel van Redichem door de Lek was verzwolgen. De functie van achterkade veranderde nu in bandijk, die bescherming moest bieden tegen hoge Lekstanden. Tegen deze theorie pleit dat er ten noordwesten van de Achterweg te weinig ruimte was voor een dorpsgebied, gezien de oude ontginning Pothuizen aan de noordkant van de rivier. Tevens is het onwaarschijnlijk (maar niet onmogelijk) dat de naam van de nederzetting zo lang in stand is gebleven als het dorp al in de elfde of twaalfde eeuw verdwenen is.

Een tweede mogelijkheid is dat de Landweer (nu de Lange Dreef) de functie van ontginningsbasis had. De Landweer vormde de scheiding tussen het gebied van Beusichem en dat van Redichem. Ten zuiden ervan liggen de polders De Geeren en De Hond, die het karakter hebben van restverkavelingen tussen

de Polder Redichem enerzijds en de oude ontginningsblokken Oud Aa en Smalriem en de cope-ontginning Voorkoop anderzijds. Zo bezien zou Redichem dan een gereduceerd dorp zijn, waarvan de boeren zich geleidelijk in de stad hebben teruggetrokken, net als bij Lanxmeer is gebeurd. Tegen deze mogelijkheid pleit dat de gronden langs de Lange Dreef de laagste plekken in de polder Redichem vormen. Bovendien lag vroeger ter plaatse van de Lange Dreef de Landweer, tot in de vijftiende eeuw de grens tussen Culemborg en Buren. Landweren legde men niet in bebouwd gebied. Tenslotte is het opmerkelijk dat op oude kaarten geen boerderijen zijn ingetekend langs de Lange Dreef.

De derde mogelijkheid, en naar onze mening de meest waarschijnlijke, is dat het oorspronkelijke dorp uit een voorstraat en een achterstraat heeft bestaan, net als veel andere oude dorpen in het rivierengebied. De Achterweg zou dan geen achterkade, maar een achterweg zijn geweest, zoals de naam ook al aangeeft. De voorstraat zou dan iets verder naar het noorden hebben gelegen. Bij de bedijking is de Achterweg tot bandijk opgeworpen. De voorstraat kwam buitendijks te liggen en is geleidelijk uit het landschap verdwenen. De Landweer zou dan de achterkade van het dorp zijn geweest en de grens hebben gevormd met het ontginningsblok De Hond. Toen in de nabijheid de stad Culemborg tot ontwikkeling kwam is Redichem niet uitgegroeid tot een volwaardig dorp. Mogelijk zijn boeren uit het dorp weggetrokken en in de stad gaan wonen, net als bij Paveien en Lanxmeer het geval was. In dat geval hebben we, net als hierboven beschreven, met een gereduceerd dorp te maken. De kern van het dorp zou volgens mevrouw Yvonne Jakobs van de oudheidkundige vereniging A.W.K. Voet van Oudheusden ongeveer gelegen hebben op de plaats waar de Achterweg en de Korte Achterweg (nu Bakelbos) bij elkaar komen. Hier heeft de oude kapel van Redichem gestaan (Voet van Oudheusden, 1753) en niet ver er vandaan lag vroeger het veer over de Lek.

Later werd Redichem de verzamelnaam voor een gebied waartoe in 1549 De Geeren, in 1516 het Redichemerveld en in 1497 en 1556 de Gravenweert werden gerekend (Schilfgaarde, 1949, pp 266-267). In 1650 wordt een 'grafelijke bouwing onder Redichem' genoemd.

Bodemgebruik

De hogere gronden in het rivierengebied waren vooral in gebruik als akkerland. Behalve graan verbouwde men vlas, koolzaad, erwten, bonen, hop en tabak. Ook de boomgaarden liggen vanouds op de oeverwallen en stroomruggen. Al in de middeleeuwen was de Betuwe befaamd om zijn appels, pruimen en kersen; tegenwoordig is het de grootste fruitschuur van Nederland. Grasland trof men vanouds aan in de komgebieden en in de uiterwaarden. De komgronden waren vroeger vooral als hooiland in gebruik; de percelen werden niet bemest en leverden slechts één snee schraal hooi op. Daarnaast trof men er specifieke vormen van bodemgebruik aan: grienden en eendenkooien (in de kom tussen Culemborg en Beesd hebben er minstens 16 gelegen!). De komgebieden van het Land van Culemborg —de laagste delen van de hele Betuwe— waren zeer drassig. In natte zomers kon het gebeuren dat delen van het gebied in het geheel niet droog vielen. Veldnamen als Rietveld herinneren nog aan de vroegere drassige omstandigheden.

Boerderijen waren er vrijwel niet in de kommen, op een enkele boerderij op een hoge woerd na, zoals Den Heuvel. Het kerkdorpje Paveien ondervond al in de 13e eeuw zoveel last van het water, dat de bewoners omstreeks 1250 zijn weggetrokken. De kerk is vóór 1294 verplaatst naar Lanxmeer (Beltjes & Schipper, 1988).

De uiterwaarden worden vooral als grasland gebruikt. Bij hoog water in het voorjaar overstromen de uiterwaarden vrijwel elk jaar en het slib dat daarbij afgezet wordt, vormt een natuurlijke bemesting. De grazige weiden van de uiterwaarden werden vroeger gebruikt voor de vetweiderij en het fokken van paarden. Op tal van plaatsen in het rivierengebied werden dan ook paardenmarkten gehouden, zoals in Culemborg en Beusichem.

5. Waterbeheersing

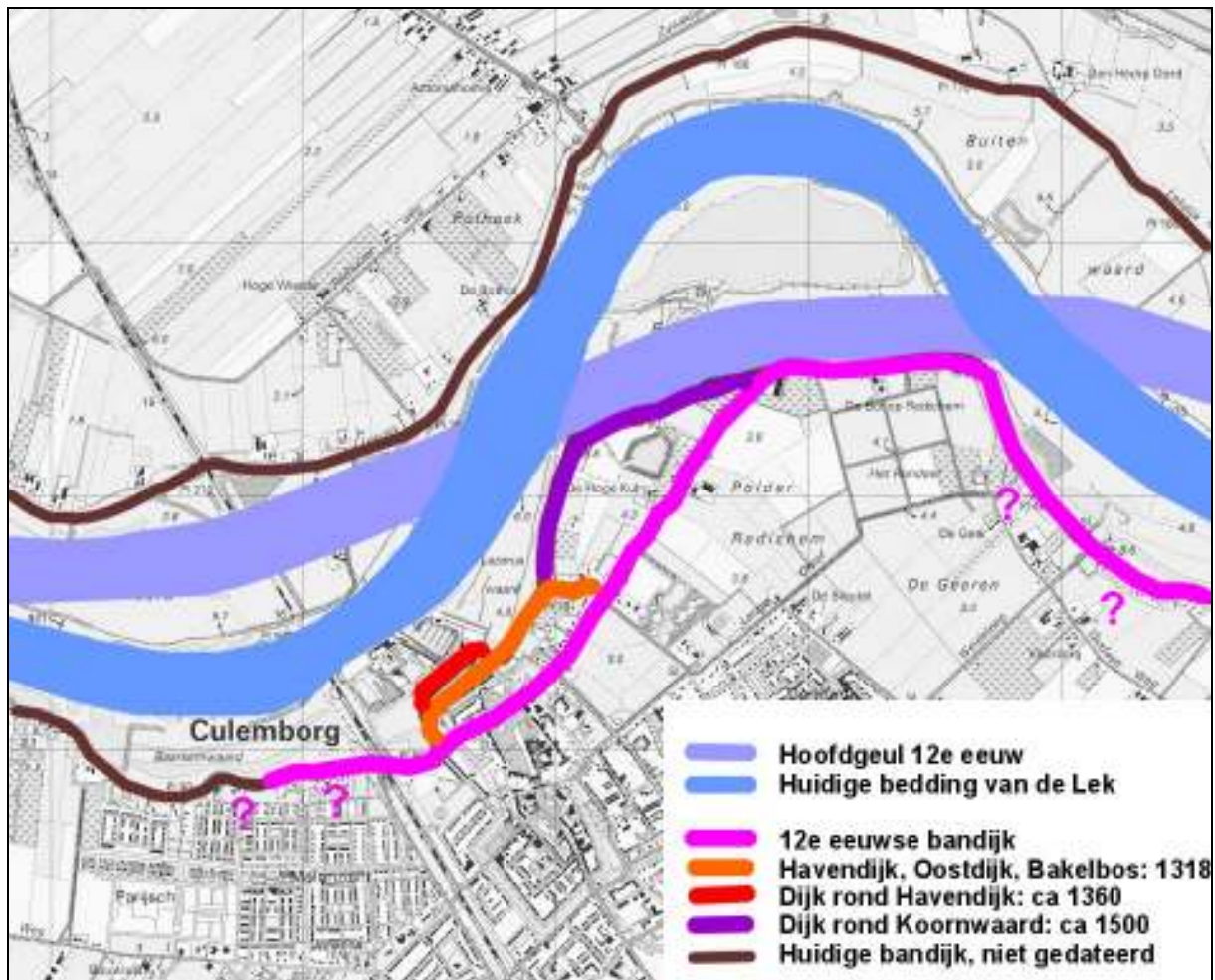
Bij de problemen in de waterhuishouding waarvoor de bewoners van het Land van Culemborg zich geplaatst zagen, speelden twee aspecten een rol: de strijd tegen het rivierwater en de ontwatering van de komgebieden. Omstreeks 1200 was nagenoeg het hele rivierengebied in cultuur gebracht. De problemen met de waterbeheersing waren in de loop der tijden sterk toegenomen. Dit had drie oorzaken. In de eerste plaats was er de stijging van de zeespiegel en de waterstanden op de rivieren. In de tweede plaats waren – als gevolg van de toegenomen bevolking – de minder geschikte gronden ook in productie genomen. Deze laaggelegen gronden waren uiteraard kwetsbaarder voor overstromingen dan de hoger gelegen gebieden. En ten derde hadden de ontginningen van de komgronden bodemdaling tot gevolg. Door de ontginning klonk de zware klei in, en daar waar veenlagen in de bodem zaten trad zowel klink als oxidatie op. Oxidatie is de langzame omzetting van plantendelen, waaruit veen bestaat, in water en CO₂. Het gevolg hiervan was dat het maaiveld van de komgronden extra ongunstig ten opzichte van de rivieren kwam te liggen. Om zich tegen het water te beschermen legden de laatmiddeleeuwse bewoners kaden en dijken aan in het gebied. Aanvankelijk bestond de bescherming tegen het rivierwater uit lage kade die rondom ieder afzonderlijk ontginningsblok werden aangelegd. Rondom elk blok lagen voorkaden, zijkaden en achterkaden. De Weidsteeg/Hondsdijk was de noordelijke zijkade van Voorkoop, het oostelijke deel van de Prijsseweg had die functie voor Lanxmeer. De Landweer was waarschijnlijk de achterkade van de ontginning Redichem.

In de twaalfde eeuw zijn de doorgaande bandijken langs de Lek aangelegd. Door de aanleg van deze dijken verminderde de frequentie van de overstromingen, maar als er een overstroming plaatsvond waren de gevolgen ernstig. In het onbedijkte land kon het rivierwater bij elke hoogwatergolf de lager gelegen delen overstroom. Het water spreidde zich over een grote oppervlakte uit en de overstroming veroorzaakte weinig schade. Bij een dijkdoorbraak daarentegen drong een grote hoeveelheid water een beperkt gebied binnen, waardoor het water veel hoger kwam te staan en de overstromingen veel meer schade aanrichtten.

Bedijking

Wanneer de doorgaande dijken langs de Lek aangelegd zijn is niet precies bekend. Er zijn aanwijzingen dat de noordelijke Lekdijk tot stand kwam in samenhang met de afdamming van de Kromme Rijn in 1122. Of toen ook al op de zuidoever van de Lek een doorgaande bedijking heeft plaatsgevonden is niet zeker, maar wel waarschijnlijk. Mulder (z.j.) neemt aan dat de bedijking van Lek en Linge tussen 1100 en 1150 heeft plaatsgevonden. De oude zuidelijke bandijk volgde het tracé Goilberdingerdijk, Goilberdingerstraat, Slotstraat, Waldeck Pyrmontdreef en Achterweg. Opmerkelijk is dat de dijk dwars door de prestedelijke nederzetting van Culemborg liep. Toen de Oude Stad werd omgracht, omstreeks 1318, is een nieuwe bandijk om de stad gelegd en kwam het noordelijke deel van het oude dorp ook binnendijs te liggen. De nieuwe dijk, de Havendijk, loopt naar het noordoosten door als deel van de huidige bandijk. Op oude kaarten wordt dit dijkgedeelte ook wel Oostdijk genoemd. Bij Bakelbos, vroeger de Korte Achterweg geheten, werd het nieuwe dijkgedeelte aangesloten op de Achterweg. Het kasteel, dat voor die tijd buitendijs had gelegen, werd dus al in het begin van de veertiende eeuw binnengedijkt. Bij de stad werd de dijk een tweede keer verlegd toen de Havendijk, waarop vissers en schippers zich hadden gevestigd, rond 1370 bij de stad werd getrokken. Dit stadsdeel werd omstreeks 1425 ommuurd. Het huidige tracé van de bandijk rond het noordelijke deel van de stad dateert dus van het eind van de veertiende eeuw.

De laatste verandering van het dijkpatroon vond plaats omstreeks 1500, toen de polder Besloten Rekum (ook wel Koornwaard genoemd) werd bedijkt door de aanleg van de Beusichemsdijk langs de Lazaruswaard en het westelijke deel van de Redichemsche Waard.

Bedijkinggeschiedenis van het plangebied. De oudste dijk wordt gevormd door de Achterweg, Slotstraat, Kattenstraat, Goilberdingerstraat en Goilberdingerdijk. In 1318 werd de Havendijk aangelegd, die doorloopt in de Oostdijk en de Korte Achterweg, nu Bakelbos geheten. In de tweede helft van de veertiende eeuw is de Havendijk bij de stad getrokken en is een nieuw dijkgedeelte aangelegd. Omstreeks 1500 werd de Koornwaard binnengedijkt door aanleg van de huidige Beusichemsdijk.

De jaarlijks terugkerende overstromingen waren door de aanleg van de doorgaande Lekdijk uitgebannen, maar dit betekende nog niet dat de overlast van de rivieren geheel tot het verleden behoorde. De kronieken vermelden tal van grote en minder grote overstromingen als gevolg van dijkdoorbraken. De vloedmerken bij de binnenpoort van Culemborg geven de hoogte en datum van verscheidene overstromingen aan. Niet alleen doorbraken in de onmiddellijke omgeving, maar ook verder stroomopwaarts konden het land van Culemborg blank zetten.

Er hoefde maar ergens in de Betuwe een dijk door te breken of het water stroomde binnendijs naar het westen, waar het de gronden van Culemborg bedreigde. Bij Buren was een soort trechter aangelegd, gevormd door de Aalsdijk en de Burense dijk, om het water op te vangen en via de Korne en de Linge af te voeren. Vaak echter bleken de Aalsdijk of de Lingedijk niet bestand tegen de watermassa en braken door. In februari 1571 bijvoorbeeld braken de dijken van Waal en Nederrijn door op een aantal plaatsen in de Overbetuwe. De Aalsdijk bezweek vervolgens, waardoor het Land van Culemborg onder water kwam te staan. Zelfs de Nieuwstad stond geheel blank. Ook de Diefdijk brak, waarbij het Wiel van Bassa ontstond. Deze overstroming, hoewel heel ernstig, was geen incident: de archieven vermelden een groot aantal gevallen van dijkdoorbraken en overstromingen. In het huidige landschap zijn de sporen van dijkdoorbraken nog te zien in de vorm van wielen of waaien: diepe plassen die door het

kolkende water zijn ontstaan. Bij het herstellen van de dijk moest men om zo'n kolkgat heen, zodat de dijk ter plaatse van een vroegere doorbraak vaak een karakteristieke bocht vertoont. Langs de Achterweg ligt zo'n wiel, de Hoolkuil, op recente kaarten als Hoge Kul aangegeven. Ook de Ronde Haven zou oorspronkelijk een dijkdoorbraak zijn.

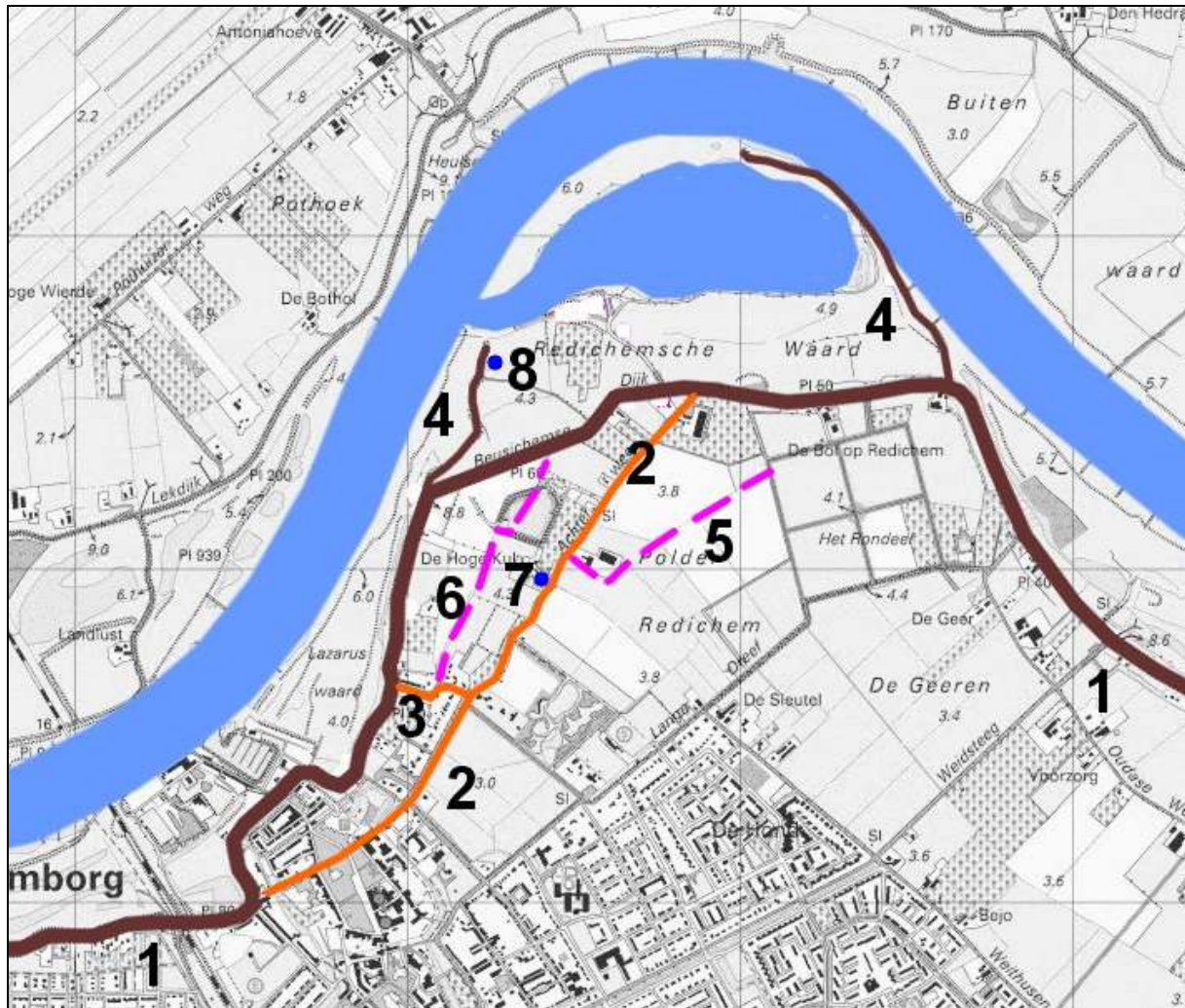
Bij het huis Binnenpoort 6 in Culemborg zijn verschillende vloedmerken aangebracht. De handjes op de stenen geven aan hoe hoog het water destijds heeft gestaan, zoals bij de overstromingen van 1657, 1726 en 1741.

Beheersing van het binnenwater

Door de aanleg van doorgaande dijken langs de grote rivieren nam dus de impact van dijkdoorbraken en overstromingen toe. Vooral de komgronden kregen veel water te verwerken. Aanvankelijk stroomde dit water naar het westen, waardoor ook delen van de Vijherenlanden wateroverlast kregen. Om aan deze situatie een einde te maken, staken vijf belangrijke edelen de koppen bij elkaar en werd in 1284 een heemraadschap opgericht. Het waren de heren van Arkel, Ter Leede, Everdingen, Hagestein en Vianen; aan deze vijf dankt het gebied zijn naam: Vijfherenlanden. Een van de eerste werken die werden uitgevoerd, was het opwerpen van een dwarskade tussen de Lek en de Linge. Later, in 1385, werd deze kade verhoogd tot een forse waterkering, de Diefdijk. Door de aanleg van deze dijk en door inklinking van de veenbodem verslechterde echter de waterhuishouding in het komgebied tussen Culemborg en Beesd.

Weteringen werden gegraven, spuisluizen aangelegd in de dijken, en vanaf de 15e eeuw zijn molens gebouwd om delen van het gebied droog te houden. Nadat de Linge, een zijtak van de Waal, omstreeks 1300 bij Tiel was afgedamd daalde de waterstand in deze rivier en werd het aantrekkelijk om het binnenwater hierop te lozen. Ook het Land van Culemborg loosde zijn overtollige neerslagwater via een

stelsel van weteringen op de Linge. Gezien het feit dat een belangrijke wetering zoals de Bisschopsgraaf in het midden van de 12e eeuw (volgens Hol, 1956; Van Bavel, 1993 spreekt zelfs van vóór 1108) helemaal naar de Linge werd gegraven en niet naar de veel dichterbij gelegen Lek, geeft aan dat de Linge ook vóór de afdamming bij Tiel kennelijk al interessanter was dan de Lek om het binnenwater op te lozen.

Dijken, kwelkaden en wielen. Legenda: 1 = huidige bandijk; 2 = twaalfde-eeuwse bandijk; 3 = Korte Achterweg of Bakelbos (begin veertiende eeuw); 4 = zomerkade Redichemse Waard; 5 = vermoedelijk tracé kwelkade Polder Redichem; 6 = tracé kwelkade Koornwaard of Beloten Rekum; 7 = Hoolkuil; 8 = wiel in de Redichemse Waard.

De aanleg van de weteringen betekende echter niet dat de komgebieden geheel van de wateroverlast af waren. In de winter stonden grote delen van de kommen onder water, en het duurde soms tot diep in het voorjaar voor de waterstand er voldoende gedaald was om er het gras te kunnen maaien.

Het gebied ten westen van de stad waterde via de Culemborgse Vliet af op de Linge. Een korte periode is de afwatering verlegd naar de Lek, in een periode dat de Lek heel weinig water kreeg. In 1701 werd bij het huidige fort 't Spoel een uitwateringssluis gebouwd, een wetering gegraven en een boezemgebied ingericht. De molens van de Culemborgse Vliet werden verplaatst naar het nieuwe uitwateringspunt. Toen enige jaren nadien het Pannerdens Kanaal werd gegraven en de Lek weer meer water kreeg moest alles weer in oude staat worden teruggebracht (Van Maanen, 1996).

De afwatering van de binnendijkse gronden van het onderzoeksgebied geschiedde via de Oostersingel en de Meer. Het water stroomde via de Bisschopsgraaf naar de Linge. In 1430 werd een watergang in Redichem (de Rekum of Rekummer) gekocht door de heren van Culemborg. Bij de koop kregen ze van de heer van Buren het recht om het water door de Weidsteeg in de Meer te laten lopen. Voorwaarde was dat de verbinding tussen de stadsgracht en de Meer werd afgedamd. Bovendien werd bepaald: 'voorts zullen zij van Redichem hun kweldam achter hun hofsteden behouden' (Voet van Oudheusden, 1753). Deze kweldam in de Polder Redichem komt op de oudste kaarten van het gebied niet meer voor. Vermoedelijk lag de kade op de plek waar de sloten vanaf de Achterweg een knik naar het zuidoosten maken. De kade verloor haar functie toen de polder Besloten Rekum werd bedijkt. Ook hier lag een kwelkade, die wel op oude kaarten is aangegeven en die in het huidige slotenpatroon nog te herkennen is. De Koornwaard of Besloten Rekum, die geheel door dijken omsloten is, waterde af via een duiker in de Korte Achterweg waarna het water in de slotgracht en de stadsgracht stroomde.

Voor de detailafwatering werden de percelen voorzien van sloten en een dicht stelsel van greppels. Omdat in het gebied geen ruilverkaveling heeft plaatsgevonden is een groot deel van dit greppelpatroon bewaard gebleven (zie ook de hoogtekaart op pagina 11).

De afwatering van de buitendijkse gronden verloopt via kromme sloten, die aansluiten op het reliëf. Rondom de grote Redichemsche Waard lag een zomerkade, waardoor men de waterstand in de waard kon regelen. Via een sluisje, dat al op de oudste kaart uit ca 1600 is aangegeven, stroomde het overtollige water naar de Lek. Op de topografische kaart van 1900 was de sluis vervangen door een duiker. Door de zandwinning en het doorgraven van de zomerkade is het waterbeheersingssysteem in de uiterwaard veranderd en verloor de duiker zijn functie. Ten zuiden hiervan ligt een klein wiel, dat bij een doorbraak van de zomerkade is ontstaan.

6. De uiterwaarden en de dynamiek van de Lek

Toen de Lek door de bandijken werd vastgelegd zag het landschap van de rivier en de uiterwaarden er anders uit dan nu. De Lek had een hoofdgeul met daarnaast tal van killen (nevengeulen), die kleine eilanden (weerden of waarden) omspoelden. De hoofdgeul heeft zich in de loop der tijden verplaatst (Heunks, 2007; zie kaartje op pagina 22). Aanvankelijk lag de hoofdgeul bij Redichem dicht tegen de bandijk aan. Het gebied ten noorden hiervan, de nu grotendeels ontgronde Redichemsche Waard, heette toen 's-Grevenweert en behoorde tot in de vijftiende eeuw tot het grondgebied van Houten. De waard was eigendom van de graaf van 't Goy. De 's-Grevenweert is in 1497 aangekocht door Jasper van Culemborg. De dichtgeslibde geul is in het huidige landschap nog steeds als een laagte langs de dijk herkenbaar.

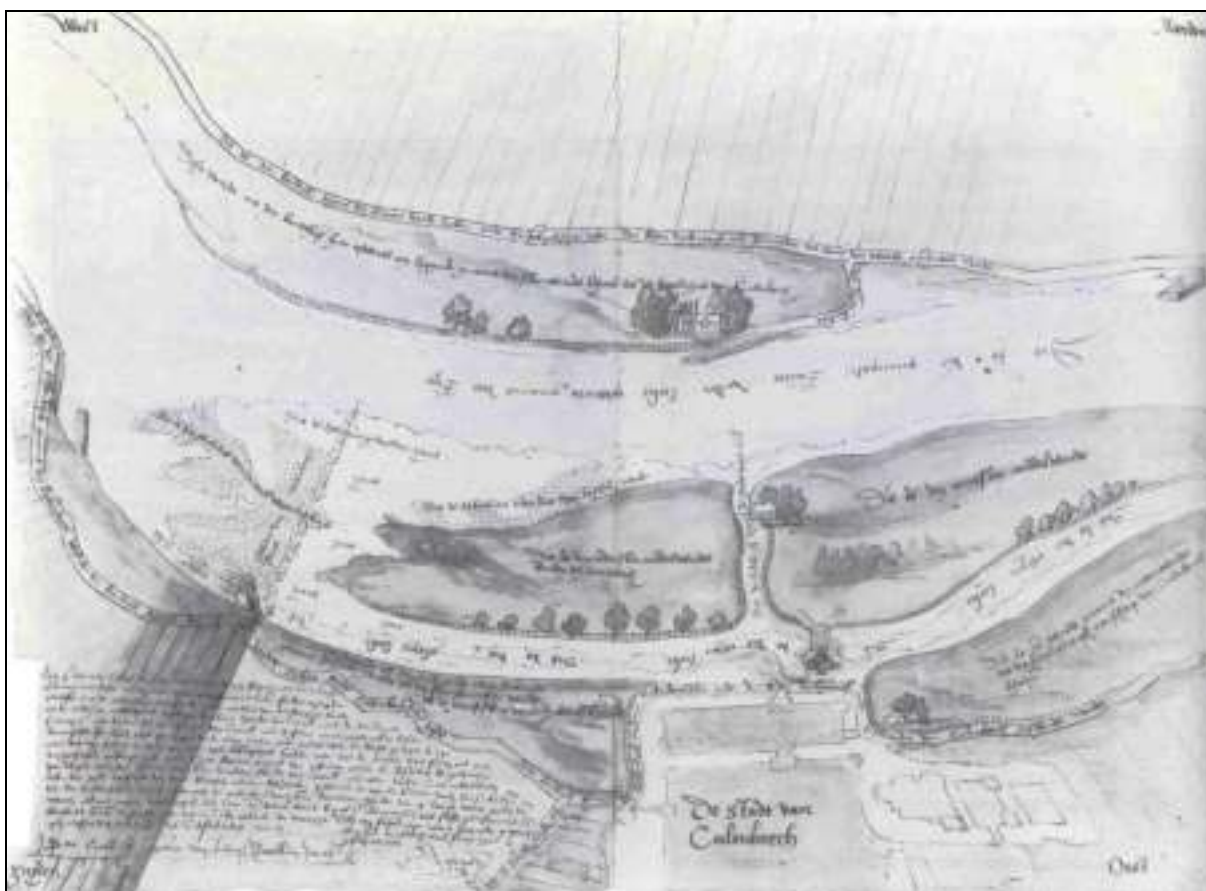

Percelering en bodemgebruik van de Redichemsche Waard in 1826. Geel: hooiland; paars: moeras; groen: bos, hakhout en boomgaard (bij het waardmansion). Bron: www.watwaswaar.nl.

Westelijk hiervan had de dertiende-eeuwse Lekbedding een veel noordelijker verloop en liep door de Steenwaard. Lange tijd bleef ook hier een restgeul aanwezig, die bekend staat als het Boterdiep. Deze restgeul was de grens van de Heerlijkheid en later het Graafschap Culemborg. Door graafwerkzaamheden is het restant van deze geul niet of nauwelijks meer te herkennen in het terrein.

Omstreeks 1400 is de Lek door erosie van haar buitenbochten een grote meander gaan maken. De bedding bij Redichem werd verlaten en slibde dicht. De hoofdgeul verlegde zich naar de noordelijke Lekdijk en slingerde in een grote bocht in de richting van de Culemborg. De huidige Kleine Lek was in die tijd de hoofdbedding van de Lek. Mogelijk is in de periode 1200-1400 de Goilberdingerdijk een eind naar het zuiden verlegd. Ook later werd de dijk daar bedreigd en legde men strekdammen aan om de hoofdgeul geleidelijk naar het noorden te verplaatsen.

Ten oosten van de stad vormde de Achterweg de bandijk. Tussen deze bandijk en de hoofdstroom lag een grote uiterwaard, de Koornwaard. Omstreeks 1500 is deze waard binnendijs komen te liggen doordat een nieuwe bandijk werd aangelegd (de Redichemmerdijk, de huidige Beusichemsedijk). In de Lazaruswaard is de Kleine Lek dichtgeslibd en niet meer te herkennen, maar ten westen van de Veerweg is de restgeul nog aanwezig.

De Lek, de Kleine Lek en de uiterwaarden bij de stad. Tussen de Kleine Lek en de Lek ligt de Middelweert, die in 1558 is doorgraven om de haven van Culemborg beter bereikbaar te maken. Kaart van Jan Deijs uit 1574. Bron: Gelders Archief.

Omstreeks 1500 zal de hoofdgeul van de Lek ongeveer op de huidige plek hebben gelegen. Op de kaart van Jan Deijs uit 1574 is de Kleine Lek nog als een belangrijke nevengeul aangegeven. Tussen de hoofdgeul van de Lek en de Kleine Lek lag de Middelweert. Deze uiterwaard is in 1558 doorgraven om de haven van Culemborg beter toegankelijk te maken. Ongeveer een eeuw later werd de Veerweg aangelegd, waarbij de Kleine Lek werd afgedamd. Het oostelijke deel van de Kleine Lek slibde dicht en de uiterwaard kreeg de naam Lazaruswaard, naar een leprozenhuis dat aan de dijk stond. Het westelijke deel van de oude Middelweert is het huidige Veerweggebied tussen de Veerweg en de Spoordijk.

De kil in de Lazaruswaard. Waarschijnlijk is het een oude loop van de Lek. Enkele jaren geleden is de kil uitgegraven, zodat hij nu weer watervoerend is, ook bij lage waterstanden op de Lek.

De kil in de Lazaruswaard. Waarschijnlijk is het een oude loop van de Lek. Enkele jaren geleden is de kil uitgegraven, zodat hij nu weer watervoerend is, ook bij lage waterstanden op de Lek.

Reliëfrijke graslanden in het oostelijke deel van de Redichemsche Waard, met rechts de begroeide zomerkade.

Na 1500 is de hoofdbedding niet noemenswaardig van plaats veranderd. Door middel van strekdammen trachtte men de stroom vast te leggen en kwetsbare dijkgedeelten te beschermen. De Kleine Lek stond zowel bovenstrooms als benedenstrooms in open verbinding met de iets noordelijker gelegen hoofdgeul. De Kleine Lek is in 1650 door de aanleg van de havendam (de huidige Veerweg) afgedamd.

De uiterwaarden zijn reliëfrijk. Laagten wijzen op de ligging van vroegere, dichtgeslibde rivierlopen. Andere reliëfvormen zijn veroorzaakt door de mens. De Redichemsche Waard wordt nog voor een deel omgeven door een zomerkade. Aan de oostkant lag vroeger een sluisje om water in te laten, dat men enige tijd in het gebied liet staan zodat het slib uit het water kon bezinken. Daarna liet men het water via een sluisje (later een duiker) aan de westkant weer weglopen. Het slib dat achterbleef diende als bemesting van het grasland. Op de plaats van de oostelijke sluis ligt nu een overlaat, de westelijke duiker hebben we niet kunnen terugvinden.

7. De stad Culemborg

Veel oude nederzettingen in het rivierengebied worden gekenmerkt door een langgerekte vorm en twee of drie parallelle straten die aan de voor- en achterkant van het dorp bij elkaar komen. Ook in het oudste deel van de binnenstad van Culemborg kunnen we deze structuur herkennen. De belangrijkste as (de 'voorstraat') wordt gevormd door de Markt, Oude Vismarkt en Tollenstraat. Westelijk daarvan ligt de achterstraat: Everwijnstraat, Herenstraat en Achterstraat. Sommige onderzoekers zien in de Ridderstraat eveneens een achterstraat (Beltjes en Schipper, 1988). Voordat de stedelijke ontwikkeling van Culemborg begon was er dus al een dorp aanwezig.

De Markt van Culemborg met het stadhuis, ontworpen door bouwmeester Rombout Keldermans.

Omstreeks 1270 werd het kasteel van Culemborg gebouwd door de heren van Beusichem. Het kasteel lag aan de oostkant van de huidige binnenstad. De naam Culemborg wordt wel verklaard als 'borg (burcht) bij een cule (dijkdoorbraak)', ervan uitgaande dat een ouder kasteel aan de westkant van de stad heeft gelegen, bij de doorbraakkolk (de cule) die later als Ronde Haven dienst zou doen. Dit kasteel zou in 1249 gesticht zijn door Hubrecht van Bosinchen sr. Een anonieme kroniekschrijver meldt hierover 'hij heeft (...) een schoon slot doen setten aan de westzijde van de stadt aen de wech nae Goelberdingen toe' (Beltjes en Schipper, 1988). Een ander versterkt huis bevond zich ten zuiden van de Goilberdingerstraat, op het terrein van het Elisabeth Weeshuis. Dit in ieder geval veertiende-eeuwse huis of stadskasteel werd opgenomen in de westelijke stadsmuur. Dit kasteel is na een brand rond 1425 gesloopt. Het kasteel aan de oostkant van de stad wordt behandeld in hoofdstuk 9.

De mogelijk al versterkte nederzetting bij het kasteel kreeg in 1318 stadrechten van Johan van Bosingem. Vanaf ca 1330 gingen de heren zich Van Culemborg noemen. De stad besloeg toen de huidige Oude Stad. Kort na 1318 zijn de stadsmuren gebouwd met vier poorten: de Goilberdingerpoort, de Lekpoort, de Slotpoort en de Lanxmeerpoort, de huidige Binnenpoort. Opmerkelijk is dat de stad gedeeltelijk ten noorden van de toenmalige bandijk ligt, die gevormd werd door de Goilberdingerstraat en de Slotstraat. Of misschien moeten we het anders formuleren: de eerste bandijk heeft een deel van het prestedelijke dorp doorsneden, en door de aanleg van de wallen, de stadsmuur en de Havendijk is het noordelijke deel weer bij de stad getrokken. Hierbij kwam een deel van de oude bandijk binnen de stad te liggen. Eenzelfde situatie heeft zich voorgedaan in Vianen.

Plattegrond van Culemborg door Blaeu (1649), het noorden is rechtsboven. De drie delen van de stad zijn duidelijk van elkaar te onderscheiden. Centraal ligt de Oude Stad, met de St.-Barbarakerk en het stadhuis, in het zuiden de Nieuwstad met de (verdwenen) St.-Janskerk, in het noorden het Havenkwartier. De Ronde Haven en het kasteel completeren het beeld.

Langs de Havendijk ten noorden van de stad vestigden zich schippers, vissers en kooplieden. Culemborg maakte in de veertiende eeuw een periode van welvaart door. Rond 1370 werd de Havendijk bij de stad getrokken en in 1427 van een ommuring voorzien. De Lekpoort van de Oude Stad werd zo een binnenpoort, ten noorden ervan bouwde men een nieuwe poort, die Havenpoort of ook wel Lekpoort werd genoemd.

Ten zuiden van de stad lag het dorp Lanxmeer, een langgerekt bewoningslint met een kerk op de plek van het huidige Janskerkhof. Deze kerk was de opvolger van de kerk van Paveien, waar de bewoners in

de dertiende eeuw zijn weggetrokken vanwege de wateroverlast. In 1390 is Culemborg uitgebreid met het noordelijke deel van Lanxmeer (de Nieuwstad). De aanleg van de Nieuwstad werd gefinancierd uit de schadevergoeding die de Heer van Culemborg kreeg vanwege de verhoging van de Diefdijk (1385), waarvan het land van Culemborg ernstige schade ondervond omdat de afwatering naar het westen werd geblokkeerd. Bovendien lag de dijk grotendeels op Culemborgs gebied. Aan het eind van de veertiende eeuw is de grote stadsuitbreiding ommuurd en van twee poorten voorzien, de Zandpoort aan de zuidzijde en de Prijsse Poort aan de westzijde. Door deze uitbreiding werd de Lanxmeerpoort ook een binnenpoort.

Op enkele plaatsen in de stad zijn nog resten van de veertiende-eeuwse stadsmuren te vinden. Van de zeven stadspoorten is alleen de Lanxmeer- of Binnenpoort behouden gebleven.

De Lekpoort gezien vanuit het oosten, getekend door Dirk van Lokhorst in 1839. De poort bestond uit een torenvormig poortgebouw uit de late middeleeuwen en een voorbouw uit de zeventiende eeuw. Buiten de poort stond al bebouwing, waarschijnlijk een herberg. Bron: Beltjes en Schipper, 1988.

In 1533 waren er plannen om de verdediging van de stad te verbeteren. Aan beide kanten van de Havendijk waren bolwerken gepland en bij de Goilberdingerpoort moest een rondeel worden aangelegd. Deze werken zijn niet uitgevoerd. Volgens Voet van Oudheusden is er in 1578 wel een bolwerk aangelegd aan de oostkant van de Havendijk, dat in een stuk uit 1617 het 'Curkesteijns bolwerk' werd genoemd, gelegen aan de oostzijde van de 'Cortenhavensdijck' (Beltjes en Schipper, 1988). Vreemd genoeg is dit bolwerk niet op de kaarten van Verstralen en Blaeu terug te vinden. Ook in de zeventiende eeuw werden plannen gemaakt om de stadsverdediging te verbeteren, maar die zijn niet uitgevoerd.

In de achttiende en negentiende eeuw hadden de muren en poorten al lang geen functie meer als verdedigingswerken. Delen van de stadsmuur werden afgebroken en ook de meeste torens en poorten vielen ten prooi aan de slopers. De grote Kalkmanstoren in de Nieuwstad en de toren achter het Oude

Mannen- en Vrouwenhuis aan de Havendijk werden in 1761 gesloopt, het puin werd gebruikt om de Veerweg op te hogen. Daarnaast werden de verdedigingswerken door de burgerij gebruikt om er te wandelen. J.D. Zocher maakte omstreeks 1850 een ontwerp om de wallen en muren in een plantsoen te veranderen. Van zijn plan is alleen de wandeling bij het Kleine Buitenom gerealiseerd.

In de periode tussen 1650 en 1850 veranderde er niet veel in en om de stad. De bevolking nam niet of nauwelijks toe en binnen de muren waren nog grote delen onbebouwd, vooral in de Nieuwstad. In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde dit beeld. De stad werd opengelegd door de afbraak van de poorten. De Lekpoort is afgebroken in 1857. Nieuwe bedrijvigheid ontstond in de vorm van meubelmakerijen en sigarenfabriekjes. Bij de Veerweg ontstond een industriegebied (zie hoofdstuk 10: bedrijvigheid). De stad breidde zich geleidelijk uit buiten de grachten. Aan de oostkant van de stad werden vanaf 1880 villa's en herenhuizen gebouwd langs de dreven en op Het Voorburg. Aan de Veerweg bouwde men twee rijen woningen voor de werknemers van de fabrieken van Van Hoytema. Volkswoningbouw werd in de eerste helft van de twintigste eeuw ook gerealiseerd aan het Bakelbos, waardoor deze oude dijk een stedelijk aanzien heeft gekregen.

Bij de latere stedelijke uitbreidingen van Culemborg is het landelijke gebied van de Polder Redichem en de Koornwaard vrij gebleven van woningbouw. De stad is na de Tweede Wereldoorlog vooral in zuidoostelijke en westelijke richting gegroeid.

8. Infrastructuur

De opkomst en groei van de stad werden bevorderd door de ligging aan belangrijke verkeerswegen. De Lek was uiteraard belangrijk voor de scheepvaart, de Meer/Bisschopsgraaf vormde een vaarweg die Culemborg verbond met de Linge. In 1558 werd bij de Neust, de uitmonding van de Bisschopsgraaf in de Linge, een grote schutsluis gebouwd.

Verschillende landwegen verbonden Culemborg met het achterland.

De waterwegen en de Culemborgse havens

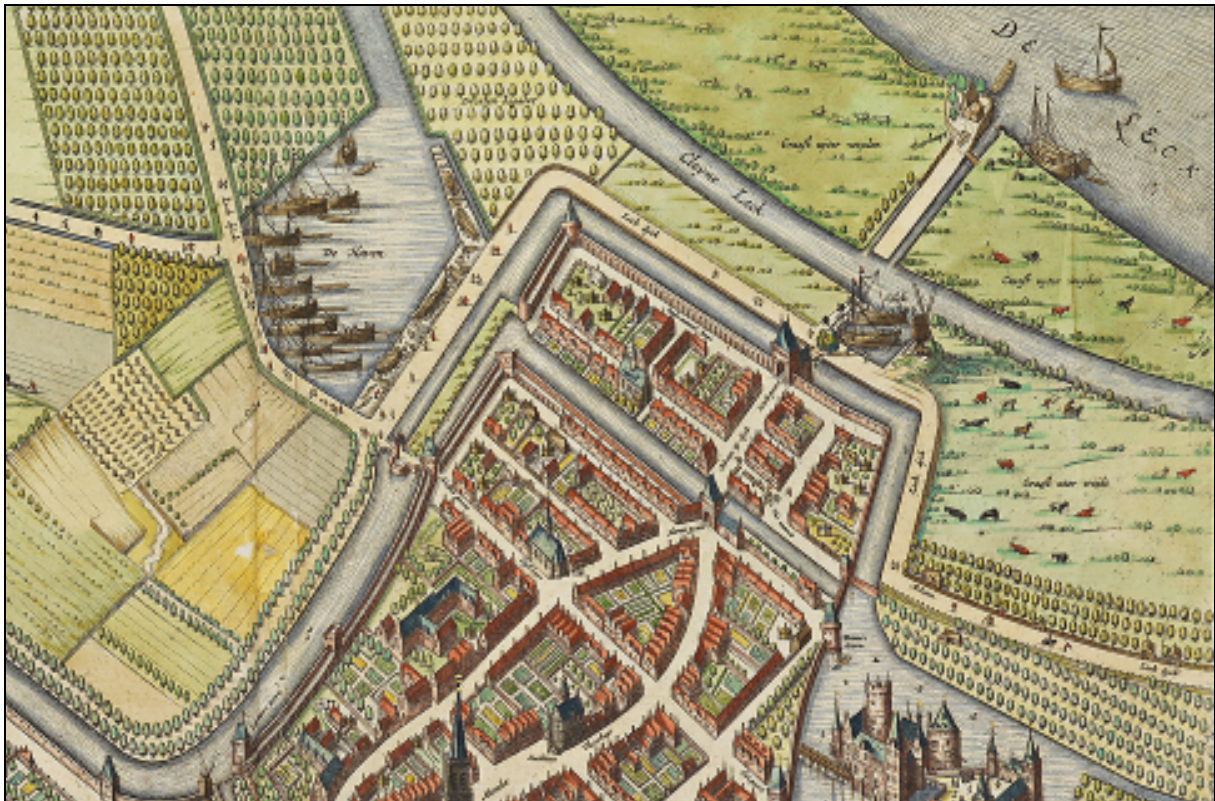

Op de plattegrond van Jacob van Deventer (1559) is de kleine haven ingetekend, die in 1518 ten zuidoosten van de Kleine Lek is gegraven. Bij de haven stond een korenmolen van de Graven van Culemborg. Het havenkanaal tussen de Kleine Lek en de Lek uit 1558 is nog niet ingetekend.

In de eerste eeuwen van haar bestaan heeft Culemborg geprofiteerd van de rivierhandel. Aanvankelijk stroomde de Lek ten noorden van de stad. De oudste haven was de Schoteldoekse haven, die waarschijnlijk via een nevengeul in verbinding stond met de Lek. De restgeul van de Schoteldoekse haven vormt thans de afscheiding tussen de Oude Stad en de Havendijk. Later, toen de hoofdstroom ongeveer op de huidige plek kwam te liggen, vormde de Kleine Lek een verbinding met de hoofdgeul. Op last van Anthonis de Lalaing en Elisabeth van Culemborg werd in 1518 een haven bij de Lekpoort aangelegd, het zuidelijke deel van de huidige haven langs de Veerweg. Volgens Voet van Oudheusden (1753) is in 1558 de Middelweerd doorgraven om zo 'De Lekstroom voor de stad te brengen'. Door deze doorgraving kwam voor de Lekpoort een havenkanaal te liggen dat de verbinding vormde tussen de haven, de Kleine Lek en de Lek. In 1609 richtte men een nieuwe haven in aan de westkant van de stad: de Ronde Haven. Hiervoor is een bestaand wiel vergroot en werd een verbinding met de Kleine Lek gegraven. Op de kaart van Blaeu zijn diverse schepen te zien die in de haven zijn afgemeerd. Langs de haven lagen scheepswerven. De haven bij de Lekpoort bleef ook in gebruik en is vergroot in vergelijking met de kaart van Van Deventer uit 1559. In 1650 is de huidige Veerweg langs het kanaal aangelegd, waarbij de Kleine Lek werd afgedamd. Hierdoor werd de haven bij de Lekpoort veel groter en werd weer

de belangrijkste haven van de stad. De Ronde Haven raakte geleidelijk buiten gebruik. Op de kaart van Conrad uit ca 1790 staat de Ronde Haven aangegeven als Oude Haven.

Op de zuidoever van de Lek lag een jaagpad waarop de paarden liepen die de schepen stroomopwaarts trokken. In 1555 heeft Elisabeth van Culemborg een reglement opgesteld voor het onderhoud van het jaagpad: het moest tien voet breed zijn en bij perceelscheidingen moesten klaphekken worden aangebracht.

Het noordelijke deel van Culemborg op de kaart van Blaeu (1649), heruitgegeven in het Stedenboek van Frederik de Wit (1698). Op de kaart zijn de Ronde Haven, de Kleine Lek, de haven bij de Lekpoort en het havenkanaal tussen de Lek en de Kleine Lek aangegeven. Bron: Nationaal Archief.

De Veerweg en de haven van Culemborg, door Jan de Beijer (1750).

Bron: Beltjes en Schipper, 1988.

Het veer over de Lek lag aanvankelijk stroomopwaarts van de stad. Op de kaart van Perrenot (1760) staat de plek aangegeven: bij de knik in de huidige bandijk. In de tijd dat het veer naar Pothuizen in gebruik was, lag hier misschien de zomerkade van de Koornwaard, de Achterweg was toen nog de

bandijk. Aan het eind van de veertiende eeuw kwam de heer van Culemborg in bezit van het veer en verlegde hem naar de stad.

Naast de afwateringsfunctie had de Meer, en in het verlengde daarvan de Bisschopsgraaf, een verkeersfunctie. Al in 1457/58 is sprake van scheepvaart, in 1558 is de vaarweg verbreed en werd de schutsluis verbeterd bij de Neust, de plaats waar de Bisschopsgraaf in de Linge uitmondt. Stroomafwaarts van de Linge konden de schepen via de Boutensteinse Wetering en de Culemborgse Vaart naar Waardenburg varen, waar de passagiers konden overstappen en de vracht overgeladen kon worden op Waalschepen. De vaarweg was van groot belang voor boeren en handelaren die hun waren te koop aanboden op de weekmarkt van Culemborg. Bij de Zandpoort lag in de Meer een kleine haven, waar de vracht uitgeladen werd om naar de markt te brengen.

De industrie in het Veerweggebied was ook nadrukkelijk gebonden aan de ligging aan de Lek. Aanvoer van grondstoffen en afvoer van producten van bijvoorbeeld de steenbakkerij en de glasfabriek vond per schip plaats. De steenbakkerij had een eigen losplaats voor de klei die aan de overkant van de rivier werd gewonnen, in de Steenwaard.

Directeurswoning en kantoor of schaftlokaal (1934) van de steenfabriek.

Stoomboten

In 1857 startte een combinatie van Duitse reders een raderbootdienst tussen Rotterdam en Schoonhoven. De eerste raderboot heette "De Stad Schoonhoven". Passagiers betaalden in de eerste klas 40 cent en in de tweede klas 20 cent voor een enkele reis. In 1865 kreeg de rederij toestemming om ook het meer stroomopwaarts gelegen Culemborg aan te doen. De tweede raderboot kreeg de naam "Culemborg". In 1879 beschikte de rederij al over zes boten, waaronder drie schroefschepen. In 1896 kreeg de stoomdienst de naam "Rederij op de Lek". Het pand met het opschrift 'Wachtkamer der stoombooten' aan de Veerweg herinnert aan deze periode.

De landwegen

De huidige Rijsstraatweg (Lanxmeerseweg) is een verkeersader met een respectabele ouderdom. De weg wordt al vermeld in bronnen uit 1305 en was dus al aanwezig voor de grote stedelijke ontwikkeling van Culemborg plaatsvond. De weg had een belangrijke interlokale functie, want het was onderdeel van de landroute van Utrecht naar Den Bosch, waarbij men moest overvaren bij Culemborg (Lek), Zaltbommel (Waal) en Hedel (Maas). Aan de zuidkant van Lanxmeer, waar in 1562 een brug werd gebouwd over de Bisschopsgraaf, werd tol geheven. Tot in 1838 liep de Lanxmeerse weg niet door naar Buurmalsen, maar volgde de Bisschopsgraaf. In 1838 kwam het 'ontbrekende' stuk gereed, dat de Lanxmeerse weg met de Buurmalsense Broeksteeg verbond. Het was onderdeel van de 'zoolang reeds geprojecteerde Straatweg van Utrecht op 's-Hertogenbosch'. Het duurde tot 1846 voordat ook het deel tot aan Culemborg kon worden bestraat. Op 26 augustus 1846 legde wethouder Hondius de 'eerste steen'. Toen ook moet de weg rechtgetrokken zijn (mededeling drs. A.J. Blommers). Het verkeer uit het zuiden moest door de binnenstad of langs de westkant van de stad om het veer te bereiken om, eenmaal overgezet, de reis naar Utrecht te kunnen vervolgen.

Belangrijke oost-westwegen liepen over de bandijken van de Lek. De overige wegen in het binnenland hadden voornamelijk een lokale verbindingfunctie.

De spoorwegen

Na lange discussies werd in 1860 besloten tot de aanleg van de spoorlijn Utrecht-'s-Hertogenbosch. Van de vijf mogelijke tracés werd voor het kortste, via Culemborg, gekozen. Bij de stad moest de eerste spoorbrug over de grote rivieren in ons land worden gebouwd. De aanleg van de opritten naar de brug

Spoordijk met de zuidelijke pijler, de tunnel en het begin van de grote overspanning van de spoorbrug over de Lek.

en de spoorbrug over de Lek zelf ging gepaard met een groot aantal activiteiten. Om de doorstroombaciteit van de Lek niet te verminderen kreeg de brug een lengte van in totaal 665 meter. De brug

kwam te rusten op zware pijlers met scherpe punten aan de oostkant, om de vorming van ijsdammen tegen te gaan. Ook aan de Lek zelf werd gewerkt: delen van de noordelijke uiterwaarden werden vergraven en het oude eilandje Candia ter hoogte van de Lazaruswaard moest verdwijnen. In 1863 begon men met de bouw van de pijlers en in Duisburg werden de ijzeren bruggdelen van de bovenbouw geconstrueerd. Naast de zuidelijke pijler werd een tunnel gebouwd voor de paarden die de schepen over de Lek trokken. In 1867 zijn de bruggdelen gemonteerd en een jaar later vond de officiële opening plaats. Iets ten zuiden van de tunnel gaat een lange trap omhoog, de spoordijk op. Boven is een platform met de fundering van twee houten gebouwen die hier in ieder geval tot 1966 hebben gestaan. Hier woonde de brugwachter.

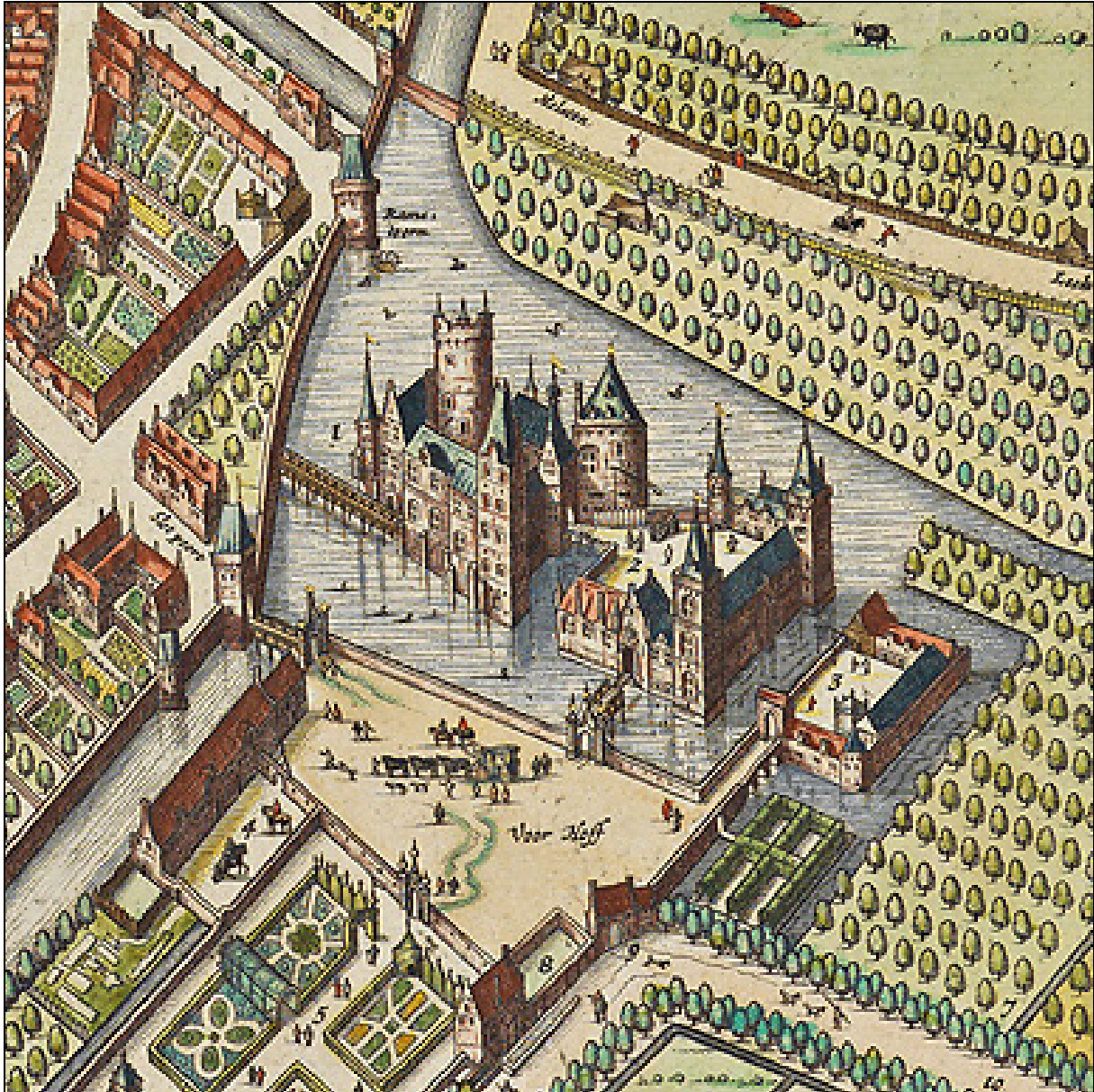
Aanvankelijk was er één spoor, maar de brug bood voldoende ruimte voor een tweede spoor, dat in 1914 werd aangelegd. Bouwsporen aan de tunnel langs de zuidelijke pijler wijzen erop dat de tunnel toen is verlengd omdat de spoordijk werd verbreed. De brug liep weinig schade op tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 1983 werd zij vervangen door de huidige spoorbrug, die rust op de oude pijlers uit de negentiende eeuw.

Vlak bij de spoorbrug ligt een kazemat. Westelijk van de spoorlijn liggen de forten Everdingen, Honswijk en het Werk aan 't Spoel. Dit waren belangrijke onderdelen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Met hun kanonnen bestreken ze de Lek en de beide bandijken. Door de aanleg van de spoorlijn werd de linie verzwakt. De vijand kon zich achter de spoordijk verschansen en van daaruit de forten beschieten. Ook kon men van de brug gebruik maken om de Lek over te steken. Er werden twee maatregelen genomen om deze nadelen enigszins weg te nemen. De noordelijke brugpijler kreeg een holle ruimte waarin springstof aangebracht kon worden om de pijler op te blazen en zo de spoorbrug te vernielen. En aan weerskanten werden zogeheten brugkazematten gebouwd om naderende vijanden op de dijk of op het water te beschieten.

De nieuwe spoorwegverbinding was van groot belang voor de economische ontwikkeling. Aan het eind van de negentiende eeuw profiteerden onder meer de meubelindustrie en de sigarenindustrie van de goede vervoersmogelijkheden. Voor de meeste bedrijven in het Veerweggebied had de spoorweg echter weinig betekenis, hier bleef het transport over het water het belangrijkste.

Een tweede spoorverbinding was minder succesvol. In 1906 werd de stoomtram Tiel-Buren-Culemborg (TBC) feestelijk geopend. Vanaf het station reed de tram door de Goilberdingerstraat, Kattenstraat en Slotstraat door de stad en vandaar via de Elisabethdreef, Lange Dreef en Voorkoopse Weg. Er was een aftakking naar het veer. In 1918 ging de maatschappij failliet en op 4 maart van dat jaar reed de laatste tram van Tiel naar Culemborg. De rails werden opgebroken en de straten zijn grotendeels teruggebracht in hun oude toestand.

9. Kasteel Culemborg en de dreven

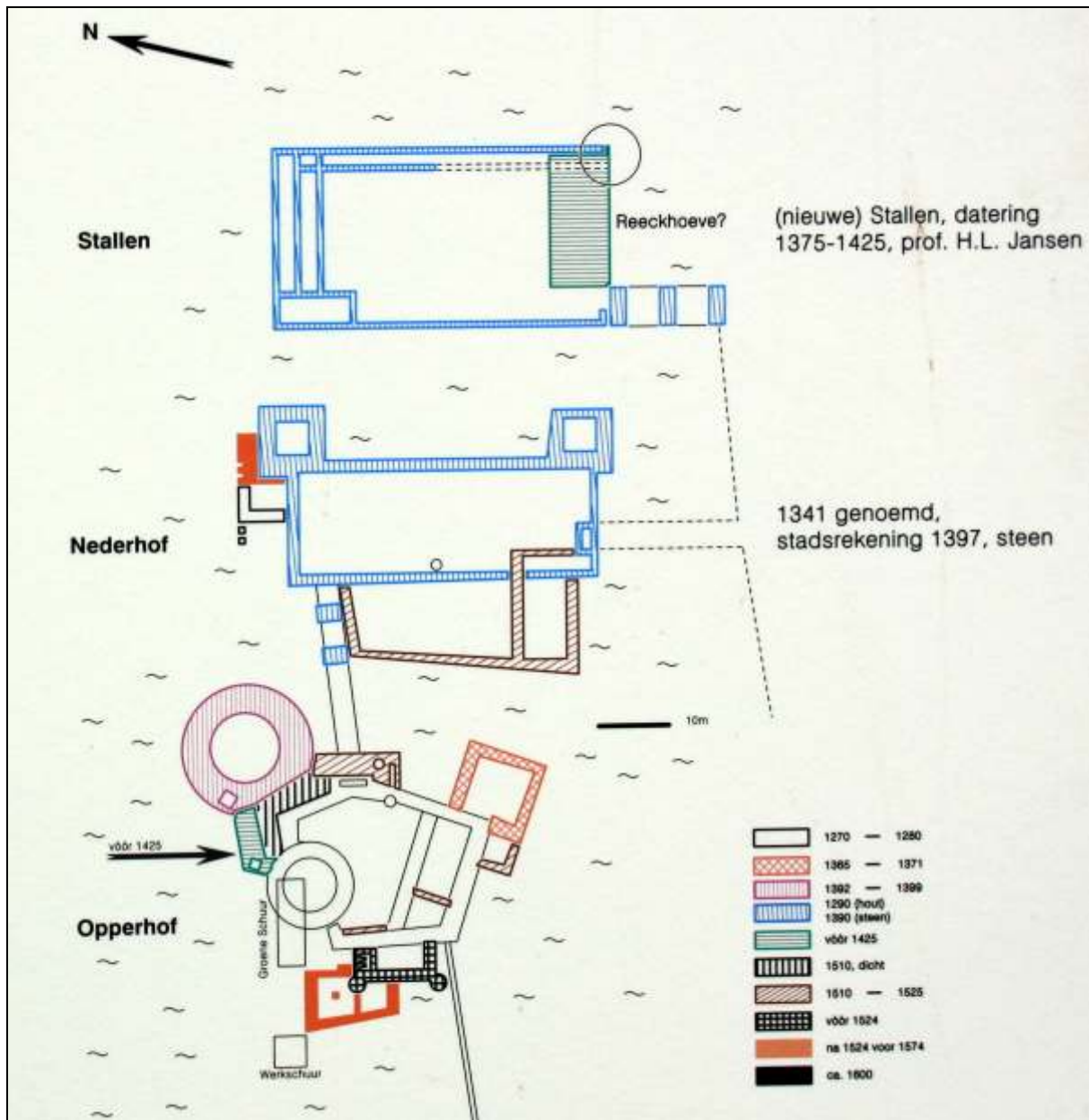

Het kasteel van Culemborg op de kaart van Blaeu (1649), heruitgegeven in het Stedenboek van Frederik de Wit (1698). Bron: Nationaal Archief.

Tal van schrijvers melden dat er een kasteel aan de westkant van de stad zou hebben gelegen, in de buurt van de Ronde Haven, en dat er een tweede kasteel in de stad heeft gestaan, voordat men begon te bouwen aan het grote kasteel ten oosten van de stad. Inmiddels is uit bouwhistorisch onderzoek gebleken dat dit laatste kasteel ouder is dan men aanvankelijk dacht en dat de oudste delen al omstreeks 1270 zijn gebouwd. Daarmee is het echter niet onmogelijk dat het één of zelfs twee voorgangers heeft gehad. De aanwezigheid van een kasteel aan de westelijke stadsmuur is in ieder geval aangetoond, maar nog niet duidelijk is of dit kasteel ouder is dan 1270. Voor de aanwezigheid van een kasteel ten westen van de stad zijn alleen aanwijzingen uit archivalische bronnen.

In de loop der eeuwen is het oostelijke kasteel uitgegroeid tot een omvangrijk complex met een voorburch, de Nederhof, een hoofdburcht en diverse bijgebouwen. Op de kaart van Blaeu is de indeling

goed herkenbaar. Vanuit de stad stak men de stadsgracht over en bereikte via een poort de Voorhof, een ommuurd plein. Op de Voorhof lag een kaatsbaan. Aan de oostkant van dit plein lag de Dreefpoort, waardoor men de lanen en dreven rondom de Volencampen kon bereiken. Een poortje aan de zuidkant van het plein gaf toegang tot de tuinen waarin in de zestiende eeuw een lusthuis was gebouwd. Aan de noordzijde vormden twee bruggen de toegang tot het bouwhuis met de stallen en tot de Nederhof. De Nederhof was door de Overste of Hoge Brug verbonden met de hoofdburcht. De omstreeks 1500 gebouwde Lange Brug gaf vanuit de hoofdburcht rechtstreeks toegang tot de stad.

Bouwfases van kasteel Culemborg, zoals aangegeven op de informatieborden bij het kasteelterrein.

Na de dood van Elisabeth van Culemborg erfde Floris I van Pallandt het graafschap Culemborg. Hij ging al in 1566 over tot het protestantse geloof. Toen een aanval van Spaanse troepen dreigde verliet hij het graafschap en trok zich terug op zijn bezittingen in Duitsland. Het kasteel werd bezet door Spaanse troepen die tien jaar later uit de streek werden verdreven. Volgens Voet van Oudheusden is er in 1578 een bolwerk aangelegd 'tegenover het Melatenhuis'. Dit huis lag aan de dijk in de Lazaruswaard. Waar

het bolwerk precies heeft gelegen is niet duidelijk. Op oude kaarten staat het niet aangegeven. Evenmin is duidelijk wat voor verdedigingswerk het is geweest. Een bolwerk is over het algemeen van aarde opgetrokken, maar volgens Voet is het in het begin van de achttiende eeuw afgebroken en zijn de stenen gebruikt voor de bouw van de nieuwe molen op de noordoostelijke punt van de stadsmuren.

In de zeventiende eeuw is het kasteel mede door de Franse bezetting in 1672-73 zo ernstig in verval geraakt dat herstel niet meer mogelijk was. De grafelijke familie, die slechts af en toe in Culemborg verbleef, richtte het oude klooster Mariënkroon in de stad in als nieuwe woonplaats (De Nieuwe Hof). De hoofdburcht is in 1735 voor afbraak verkocht. Veel van de stenen en het puin zijn gebruikt om de Zuiderzeedijk bij Muiderberg te verstevigen, die door de paalworm ernstig was verzwakt. De gebouwen van de Nederhof zijn nog lange tijd in gebruik geweest, onder andere als raadskamer. In het midden van de achttiende eeuw, toen het graafschap in handen was gekomen van het Huis van Oranje, is er in de gebouwen van de Voorhof en in de vroegere stallen een geweerfabriek gevestigd. Verdere sloop van de Nederhof en de andere gebouwen vond plaats in de negentiende eeuw.

Ten zuiden van de Voorhof lagen de tuinen. De kaart van Blaeu laat een ommuurde tuin zien met geometrisch ingerichte bloemperken en een boomgaard. Uit 1633 dateert een kaart met voorstellen voor een geometrische tuin ten zuiden van de boomgaard, maar die is waarschijnlijk nooit aangelegd. In de achttiende eeuw werd er op het kasteelterrein een nieuwe tuin aangelegd, in de negentiende eeuw gevolgd door een theetuin met theehuis. Het theehuis (1849) is recent gerestaureerd. Diverse parkbomen, waaronder een monumentale rode beuk, zijn nog aanwezig. Rond 1900 zijn delen van de vroegere tuin bebouwd, onder andere met de huizen op het Voorburg. Op het terrein van de vroegere stallen staat de villa Casa Blanca uit 1909, tegenover het landhuis van de rentmeester van de domeinen uit 1908. Vanaf 1985 zijn delen van de fundamenteën van het kasteel opgegraven en geconsolideerd en wordt het terrein geleidelijk ingericht tot een cultuurhistorisch stadspark.

Het kasteel van Culemborg, gezien vanuit het noorden, door C.W. Mieling, naar een gravure die gebaseerd is op tekeningen van R. Roghman. Rechts is de hoofdburcht, links de Nederhof. Bron: Beltjes en Schippers, 1988.

De Vier Dreven en de Plantage

Ten oosten van het kasteel zijn fraaie dreven aangelegd. De Vier Dreven omsluiten het gebied De Volencampen, dat tot de grafelijke bezittingen behoorde en lange tijd in gebruik is geweest als veulenweide. De Oude Dreef (de huidige Waldeck Pyrmontdreef) dateert al uit de tijd van Elisabeth van Culemborg (Beltjes en Schipper, 1988), waarvoor een deel van de Achterweg is rechtgetrokken. Aan de noordkant sluit de fraaie rechte laan mooi aan op de kronkelige Achterweg. De overige dreven zijn aangelegd in de eerste helft van de zeventiende eeuw. De ontwerptekening uit omstreeks 1630 is bewaard gebleven. Opdrachtgever was graaf Floris II van Pallandt. Volgens de tekening bestond de noordwestelijke dreef al (de Oude Dreef, nu Waldeck Pyrmontdreef), en was de zuidoostelijke (nu Elisabethdreef) net aangelegd. De beide andere dreven (Wilhelminadreef en Lange Dreef) zijn op de

kaart aangegeven als 'Nieuwe afgepaelde Dreef' (Gelders Archief, 0370 inv. nr K5). De zuidwestelijke dreef (Lange Dreef) vormde de verbinding met het verder oostelijk gelegen lanenstelsel van het Rondeel en het 'speelhuis' De Bol.

Langs de Wilhelminadreef ligt de Plantage. De eerste aanleg dateert van 1779 (Oude Plantage) en 1785 (Nieuwe Plantage). Het park besloeg een rechthoekige ruimte en bestond uit bos, een lanenkruis en slingerpaadjes. In 1828 werd het park verkocht aan de stad Culemborg. Een nieuw ontwerp voor het park kwam tot stand in 1850, van de hand van L.P. Zocher. Het werd gerealiseerd als werkverschaffingsproject en is sindsdien nauwelijks veranderd. Het is een mooi negentiende-eeuws wandelpark met bospartijen, vijvers, bosschages en fraaie wandelpaden (Oldenburger-Ebbers e.a., 1996).

Ontwerp van De Plantage door L.P. Zocher. De kaart is te zien in het Elisabeth Weeskuis.

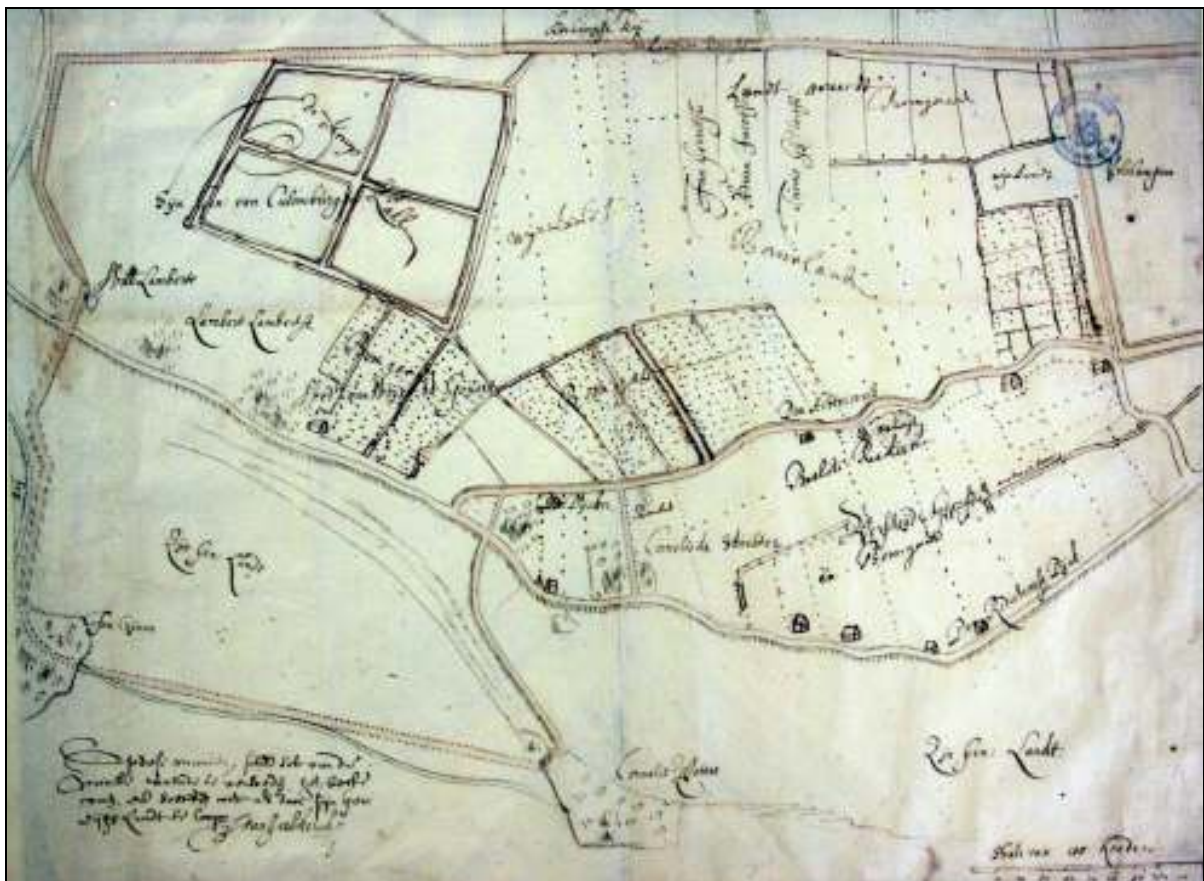

Kaart van Culemborg en omgeving door F.W. Conrad (ca 1790). De lanenstructuur aan de oostkant van de stad, met het Rondeel, is op de kaart duidelijk te herkennen. Bron: Beltjes en Schipper, 1988.

Het Rondeel en buitenplaats De Bol

Het Rondeel is omstreeks 1640 aangelegd als wandelbos door graaf Philips Theodoor van Waldeck Pyrmont, die na de dood van Floris II van Pallandt het graafschap had geërfd. Nicolaas van Geelkercken tekende een kaart van de toenmalige situatie en een kaart waarop hij de lanenstructuur ('de Kruysalleeën') inschetste. In het verlengde van de centrale noord-zuidlaan liet de graaf een speel- of zomerhuis (De Bol) bouwen. Het huis kwam te liggen op een hoogte, die toen de Kerswerff op Redichem werd genoemd (Beltjes en Schipper, 1988). Na de Franse bezetting in 1672-73 was De Bol zo bouwvallig geworden dat het moest worden afgebroken. De omgrachting is nog aanwezig. Het perceel waarop het huis heeft gestaan kwam in 1860 in handen van het Rooms-katholieke kleinseminarie in Culemborg, die er een recreatieverblijf voor de studenten liet bouwen. De villa werd Tusculum genoemd. In 1888 is het huidige huis gebouwd. Het verloor haar functie als buitenverblijf toen het kleinseminarie in 1935 verhuisde naar Apeldoorn. Tegenwoordig is het een woonhuis.

De aanleg van Het Rondeel is bewaard gebleven. Het is een vierkante ruimte, omgeven door lanen, met een lanenkruis en een cirkelvormig bosje in het midden, op het kruispunt van de lanen. De lanen waren vroeger beplant met iepen, op de tussenliggende percelen waren fruitbomen geplant. De aanleg van het Rondeel is uniek in ons land, vooral door de cirkelvormige ruimte in het midden. Was het de bedoeling om hier een buitenhuis te bouwen? Hoe het ook zij, Het Rondeel is een bijzondere ruimtelijke structuur.

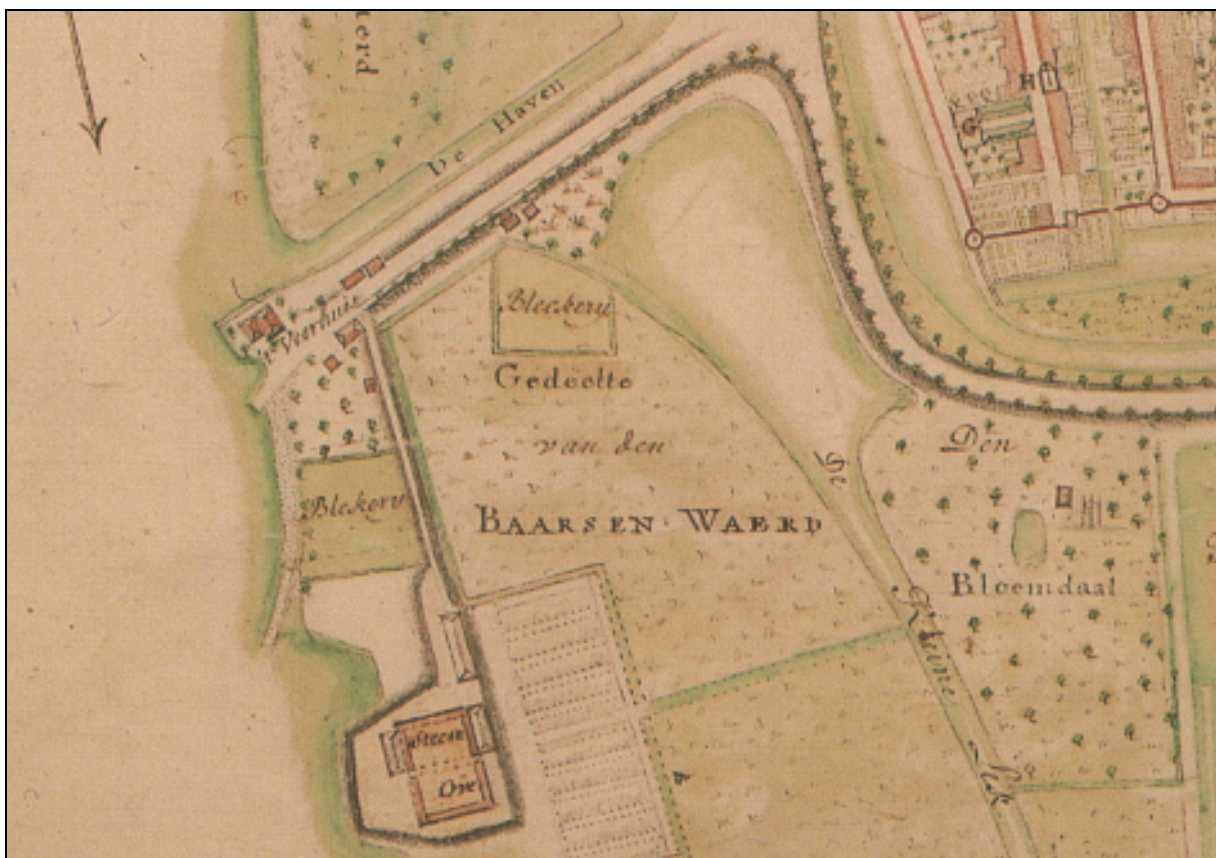
Ontwerp van het Rondeel, door Nicolaas van Geelkercken (ca 1640). Bron: Gelders Archief, 0370, inv. nr. K5.

10. Bedrijvigheid

Lange tijd was de landbouw de belangrijkste bron van bestaan in het buitengebied. De Nieuwstad was voornamelijk agrarisch van karakter, maar ook in de andere stadsdelen stonden tot in de twintigste eeuw boerderijen. In de Oude Stad was een veelheid aan ambachtelijke activiteit te vinden. De visserij en de handel waren vooral geconcentreerd in de Havendijk, het noordelijke deel van de stad.

Buitendijs lagen de Ronde Haven en vanaf 1650 de haven langs de Veerweg. Ten oosten hiervan lag één van de grafelijke korenmolens, ingetekend op de kaarten van Van Deventer en Blaeu. In het begin van de achttiende eeuw werd de molen verplaatst naar de noordoostelijke hoek van de ommuring van de Havendijk. De molen brandde in 1917 af; de molenromp is nog aanwezig.

Op enkele plaatsen bij de stad hebben steenovens gestaan. De stadsrekeningen uit de veertiende eeuw bevatten omvangrijke uitgaven voor stenen. Zelfs boetes konden voldaan worden in de vorm van stenen. De stad had grote behoefte aan bouwmaterialen voor de bouw van de stadsmuren. Waar de toenmalige steenovens hebben gelegen is nog niet bekend. Een locatie bij Bakelbos betreft vermoedelijk de steenbakkerij waarmee het nabij gelegen kasteel van Culemborg is opgebouwd (Hoek, 2003). In historische bronnen wordt melding gemaakt van een boomgaard de Ouden Steenoven: *'...Lekdijk van de Lazaruswaard tot de afweg bij de boomgaard de Ouden Steen(h)oven van de graaf van Culemborg'* (Merkelbach, 2000). Het is niet uitgesloten dat hiermee dezelfde steenoven uit 1532 wordt bedoeld waarnaar Voet van Oudheusden in zijn "Historische Beschryvinge Van Culemborg" (pag. 501) verwijst. Hij schrijft: *"In den eersten, op een mergen landts by den steenoven, in erf-pachte gegeven Jan Splinter"*. Mogelijk gaat het in beide gevallen om de steenoven bij Bakelbos.

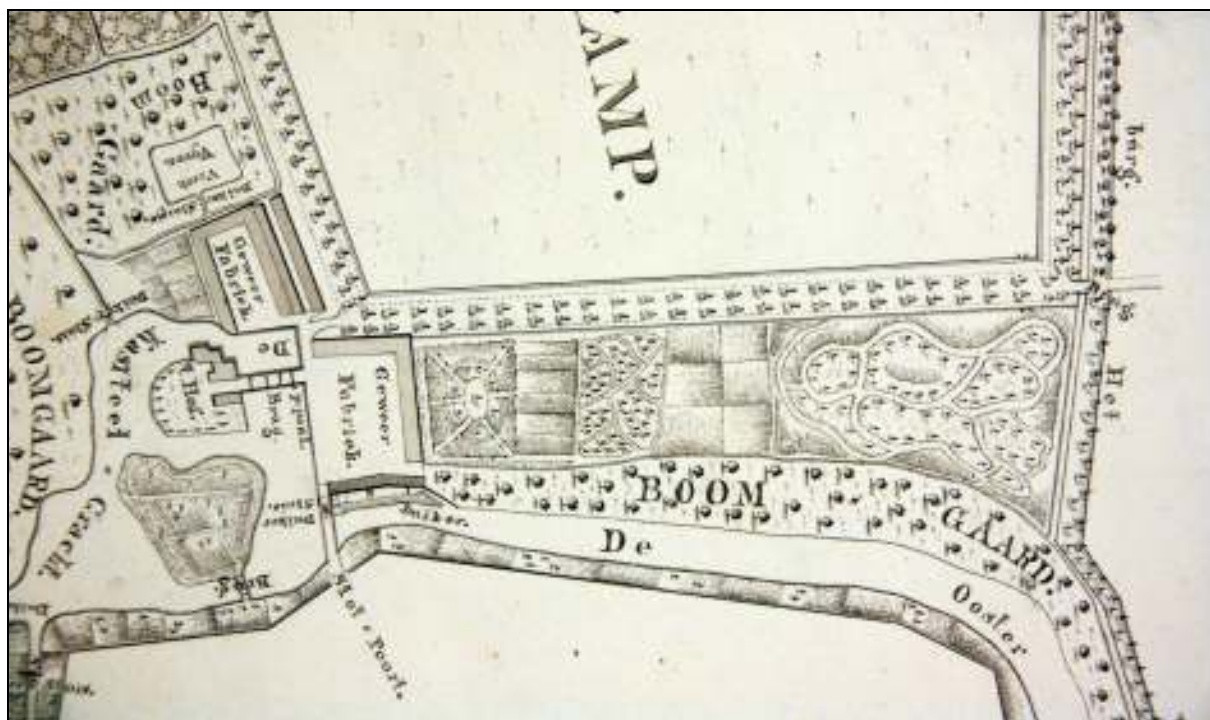

Steenoven en blekerijen, ingetekend op de kaart van Perrenot (1760)

Een modernere steenoven verscheen omstreeks 1750 ten westen van de Veerweg. Op de plattegrond

uit 1760, die Jacob Perrenot van Culemborg heeft getekend, staat aan de oever van de Lek deze steenoven ingetekend, compleet met droogplaatsen. De steenoven is door de eeuwen heen aangepast en verbouwd maar heeft altijd op deze plaats gestaan. In 1974 werd de fabriek gesloten. De benodigde klei voor de bakstenen kwam uit de Steenwaard aan de overkant van de Lek. Hier werd de klei afgegraven en door lorries in bakken gestort, die vervolgens naar de aanlegplaats van de Culemborgse steenoven werden gevaren. Daar aangekomen werd de klei gelost door twee grote kranen. Van de gebouwen resteert alleen de directeurswoning met aangebouwd kantoor uit 1934 en een eind negentiende-eeuwse schuur. De plek waar de steenfabriek en de droogschuren hebben gestaan is nu een rechthoekig, vrij hoog gelegen open terrein dat gedeeltelijk gebruikt wordt voor opslag.

In 1759 werd op de voorhof van het kasteelterrein een geweerfabriek opgericht door de Zwitser Jean Dasseau. De hoofdburcht was toen al afgebroken. De fabriek bestond uit verschillende gebouwen. De machines werden aangedreven door waterkracht. Via een bestaand sluisje tussen de haven en de stadsgracht werd water uit de Lek ingelaten. Via twee andere sluisjes kwam het water bij de fabriek, waar een waterrad in beweging werd gezet. Het water werd via de stadsgracht en De Meer naar de Linge afgevoerd. In 1766 werd de fabriek overgenomen door de Oranjes, die het graafschap Culemborg in 1748 hadden gekregen. De fabriek heeft gefunctioneerd tot 1811, toen Napoleon het bedrijf naar Luik verplaatste.

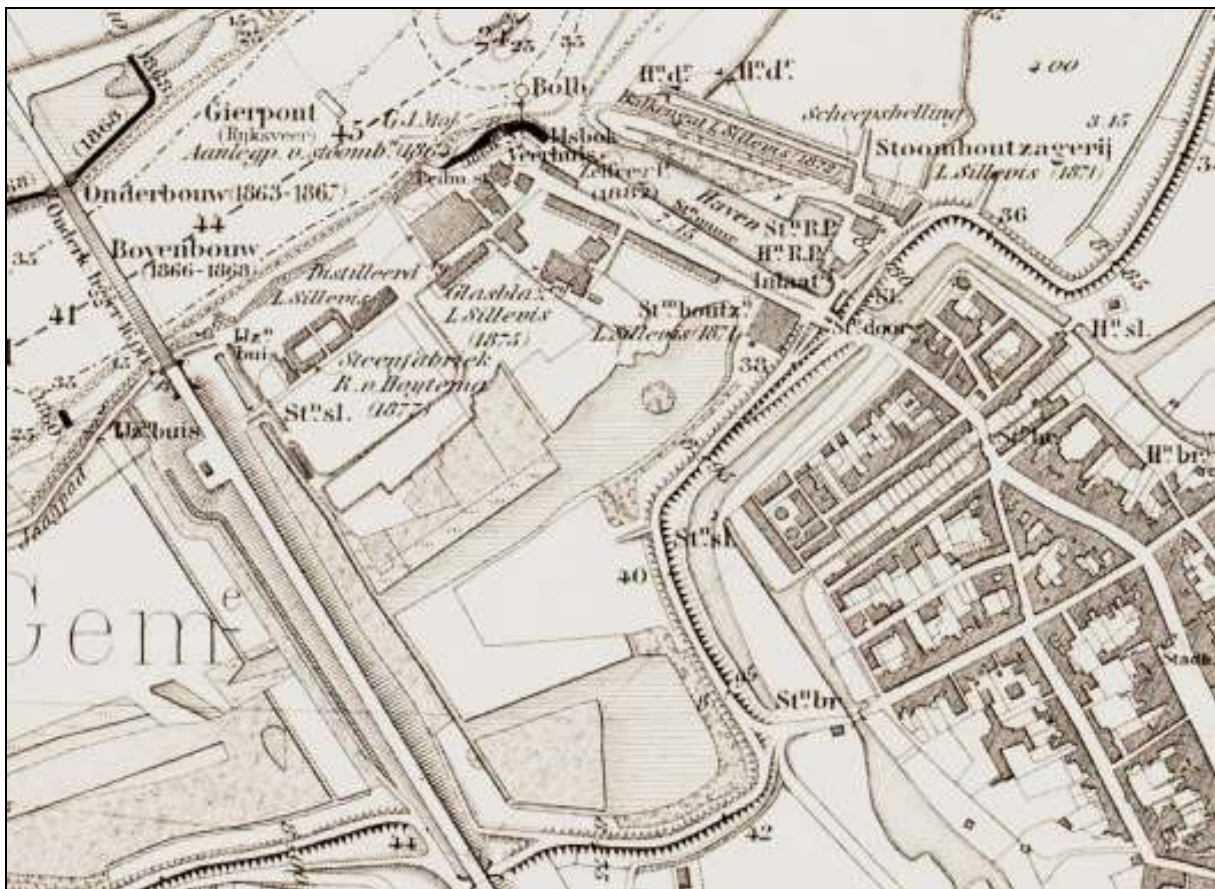

Plattegrond van het kasteelterrein met de geweerfabriek uit 1809. Bron: Gelders Archief, 0370 inv.nr. K5A.

Bij de steenfabriek waren in de achttiende eeuw een tijdlang twee wasserijen/blekerijen gevestigd. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde het Veerweggebied zich tot een klein industriegebied. Ten oosten van de haven lag een scheepswerf, waarnaar de huidige straatnaam 'Helling' nog verwijst. Tevens bevond zich daar de stoomhoutzagerij van L. Sillevius met een langgerekte waterpartij voor het wateren van het aangevoerde hout. Een ander deel van de houtzagerij, de latere kistenfabriek, stond aan de westkant van de Veerweg, op de hoek met de bandijk. Naast de steenfabriek stond de jenever- en likeurstokerij van Van Hoytema en achter het noordelijke rijtje dijkhuizen aan de Veerweg bevond zich de glasblazerij, eveneens van Van Hoytema. De stokerij is

gebouwd in 1839, en de eerste glashut in 1859, een tweede glashut volgde spoedig. De dijkhuizen zijn gebouwd voor werknemers van de glasfabriek. Een hoog pand in het midden van het noordelijke rijtje heeft een poort waardoor men het fabrieksterrein kon bereiken.

In het Veerweggebied bevonden zich enkele sigarenfabrieken, die hier in het begin van de twintigste eeuw zijn gevestigd. Aan de Steenovenslaan stonden de sigarenfabrieken van de gebroeders Van Uden en Dejacó. Aan deze nijverheid herinnert nog de muurschildering op de zijgevel van Veerweg 78 uit omstreeks 1920. Verder vermelden de hinderwetvergunningen uit de jaren 1897-1945 onder meer de meubelfabriek van Klumper en Van der Ham, de verniskokerij van het NV Handelsvennootschap en de benzineopslagplaats van de Bataafsche Importmaatschappij (Merkelbach, 2003).

Plattegrond van het Veerweggebied uit ca 1885 met de houtzagerijen van Sillemis en de steenfabriek, de glasfabriek en de distilleerderij van Van Hoytema. Bron: Gelderland in Beeld, GDC003000263.

Inmiddels behoort de industriële bedrijvigheid in het Veerweggebied al weer enkele decennia tot het verleden. De fabrieksgebouwen zijn afgebroken, aan de kade zijn woningen gebouwd en bij het veer hebben zich enkele nieuwe bedrijven gevestigd.

11. Cultuurhistorische landschapsanalyse

Het rivierengebied is een van de oudste en meest kenmerkende cultuurlandschappen van Nederland. Het behoort in zijn geheel tot de Nederlandse delta. Hoewel ook elders in Europa deltagebieden voorkomen die qua opbouw enigszins te vergelijken zijn met het Nederlandse rivierengebied, geven de bewoningsgeschiedenis en de specifieke inrichting het gebied een volkomen eigen karakter. Omdat het rivierengebied vrijwel uitsluitend beperkt is tot ons land (in Duitsland bevindt zich nog een smalle zone langs de Rijn tot Xanten), vormt dit landschapstype een belangrijke Nederlandse component van de internationale landschappelijke diversiteit.

De Lazaruswaard.

11.1 Het plangebied als geheel

Het onderzoeksgebied kan model staan voor het rivierengebied als geheel. De Lek is de vertegenwoordiger van de grote rivieren, die door hun afzettingen en stroomverleggingen het fysisch-geografische fundament van het gebied hebben gelegd. De laatste duizenden jaren zijn verschillende stroomstelsels actief geweest. Hun stroomruggen vormen de vruchtbare bodem van het binnendijkse gebied en zijn vanouds de woonplaatsen en landbouwgronden van prehistorische en hedendaagse bewoners. In de uiterwaarden liggen oude beddingen en laagten die oude lopen van de Lek aanduiden. De subtiele verschillen in hoogteligging, bodemgesteldheid en waterhuishouding hebben de gebruiksmogelijkheden bepaald en daarmee de inrichting van het gebied. De vormgeving van het huidige landschap begon in de vroege middeleeuwen. Sinds de bedijking in de twaalfde eeuw is het karakteristieke landschap van uiterwaarden, oeverwallen en kommen tot stand gekomen. Deze onderdelen hebben elk hun eigen kenmerken maar hangen nauw met elkaar samen. Interessant is ook de wisselwerking tussen de stad Culemborg en het omringende gebied. De stad had enerzijds de

neiging zich verder naar de rivier uit te strekken, anderzijds breidde zij zich ook steeds verder uit over het agrarische landschap in het binnendijkse gebied. Dit proces is nog steeds gaande. Ook de heren en graven van Culemborg drukten hun stempel op het gebied door de bouw van het enorme kasteel, door de aanleg van lanen als de Vier Dreven en Het Rondeel en door de aanleg van de Plantage.

In het huidige landschap zijn de drie onderdelen – de uiterwaarden, het binnendijkse gebied en het stedelijke gebied – duidelijk van elkaar te onderscheiden. De uiterwaarden zijn grotendeels open, onbebouwd en als grasland in gebruik. Het binnendijkse gebied is door de bosjes, boomgaarden, lanen, bebouwing en erfbeplanting veel meer besloten van karakter. Het gebied is duidelijk geleed door de historische grenzen van de verschillende ontginningsblokken. Het noordelijke deel van de stad is door de jachthaven, de Veerweg, het veer naar Schalkwijk en door de Ronde Haven en de Kleine Lek nauw met de Lek verbonden. Achter de Veerweg ontstond in de negentiende eeuw een bescheiden industriegebied met bedrijfsgebouwen en arbeiderswoningen. Deze laatste bepalen thans het beeld van het gebied.

Woningen aan de Veerweg.

11.2 De deelgebieden

Redichemsche Waard

De Redichemsche Waard is het noordoostelijke deel van het plangebied. De uiterwaard wordt begrensd door de Lek en de Beusichemse Dijk. Het gebied wordt gedomineerd door een grote zandwinplas uit de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw. Aan de zandwinning herinnert nog een steiger van gewapend beton aan de zuidkant. De plas stond vroeger aan de oostkant in verbinding met de Lek, tegenwoordig aan de westkant.

Het niet vergraven deel van de waard bestaat uit grasland, maïsakkers en enkele boomgaarden. De percelering is hier niet veranderd sinds 1800. Langs de dijk is een laagte te zien waar vroeger de hoofdstroom van de Lek lag. De waard wordt nog grotendeels omgeven door een zomerdijk, die al op kaarten uit de zeventiende eeuw is aangegeven. Een klein wiel geeft aan dat deze kade in het verleden doorgebroken is. Via een sluisje, later een overlaat, aan de oostkant werd water in de waard ingelaten voor de bemesting van het grasland. Door een sluisje, later een duiker aan de westkant kon men het water weer weg laten lopen.

Het is een vrij open gebied zonder bebouwing. Langs de plas staat opslag van elzen en wilgen, ook aan de voet van de bandijk vinden we opgaande bomen en enkele bosjes. Een halfverharde weg met knotbomen en andere begroeiing loopt van de dijk naar een huisplaats, waar tot in de jaren '50 van de vorige eeuw een gebouw heeft gestaan. Verschillende fruitbomen en een brede houtsingel herinneren aan de vroegere bewoning. Oude kaarten geven aan dat er vroeger meer huizen hebben gestaan. Ook aan de oostkant heeft vroeger een boerderij gestaan.

Buiten de zomerdijk lag in de achttiende eeuw de gerechtplaats van Culemborg.

Landschap van de Redichemsche Waard, vanaf de Beusichemsedijk.

Lazaruswaard

De Lazaruswaard is een open, reliëfrijk onbebouwd gebied. Op de kaart van Engelman en Van Diest uit 1788 is het gebied aangegeven als Grote en Kleine Lazaruswaard, van elkaar gescheiden door de resten van de Kleine Lek. De bedding van deze waterloop is dichtgeslibd, en niet meer als zodanig in het terrein te herkennen. Langs de Beusichemsdijk ligt een strang, een oude bedding, die recent is uitgegraven en weer water voert. De uiterwaard is grotendeels als grasland in gebruik.

De waard heeft in het verleden tal van stedelijke functies vervuld. Een grafelijke korenmolen heeft in de buurt van de haven gestaan, waarschijnlijk op de plaats van de huidige jachthaven. Aan de dijk stond het Lazarushuis, waar de waard naar genoemd is. Dit huis, waar melaatsen werden verzorgd, was onderdeel van het Pietersgasthuis in de stad. Het is in de zeventiende eeuw afgebroken. Op een kaart van omstreeks 1600 staat de galgenbelt ingetekend, die op latere kaarten verder naar het noorden is aangegeven. Mogelijk heeft in de waard het bolwerk gelegen, dat volgens Voet van Oudheusden in 1578 is aangelegd. In het gebied moet ook het oude veerhuis gelegen hebben, voordat het veer naar Culemborg is verplaatst. Het binnendijs gelegen huis dat nu het Oude Veerhuis heet ligt ten zuiden van de vroegere plek.

In de eerste helft van de vorige eeuw werd een strandje tussen twee kribben gebruikt als zwembad. Het was te bereiken via een pad bij de knik in de Beusichemsdijk.

De Lazaruswaard met de Pikse Bogerd bij de zomerkade op de grens met de Redichemsche Waard.

De noordelijke binnenstad

Het noordelijke deel van de binnenstad, de Havendijk, is omstreeks 1370 bij de stad gevoegd en van een omwalling en omgrachting voorzien. In 1427 is hier een stadsmuur aangelegd. Opmerkelijk is de hoge ligging van de Lange en Korte Havendijk. Toen de Oude Stad in 1318 werd omgracht en ommuurd is een deel van de oude bandijk in de stad opgenomen. Er werd een nieuwe dijk, de Havendijk, ten noorden van de stad aangelegd, waarop zich vissers en schippers vestigden. Toen de bebouwing aan

de Havendijk in 1370 bij de stad werd gevoegd is de waterkering opnieuw, voor de tweede keer, naar het noorden verlegd. Tussen de Oude Stad en de Havendijk bevindt zich een smalle watergang, de Schoteldoekse Haven, de oudste haven van Culemborg en tevens onderdeel van de omgrachting van de Oude Stad.

De Havenweg was vanouds de belangrijkste verkeersweg en voerde vroeger door de Lekpoort, over een ophaalbrug naar het veer. Tegenwoordig gaat de weg door een dubbele coupure ('De Muurtjes') in de Lekdijk.

De Noorderwal, de gracht en de bandijk bij het noordelijke stadsdeel.

Het Veerweggebied

Het Veerweggebied is vanouds het meest dynamische deel van de stad geweest. We vinden er verschillende locaties van de Culemborgse haven: de Kleine Lek, de Ronde Haven, de haven langs de Veerweg en de huidige jachthaven. Het agrarische verleden is vertegenwoordigd door een hooggelegen terrein tussen de Ronde Haven en de Kleine Lek, dat vroeger in gebruik was als boomgaard en bekend stond als De Bloemendael. Het veer representeert de verkeersfunctie die deze plek al sinds de veertiende eeuw heeft gehad. Ook het wachtlokaal van de stoomboten en de aanlegplaatsen langs de Lek herinneren hieraan.

De spoorweg met de Lekbrug en de hoge spoordijk begrenst het gebied aan de westzijde. Bij de aanleg was de spoorbrug de grootste van Europa, het was in ons land de eerste spoorbrug over een van de grote rivieren. Interessant zijn de tunnel naast de zuidelijke pijler en het platform met de fundering van de vroegere brugwachterswoning bovenop de spoordijk. De aanleg van de spoorweg betekende dat er maatregelen moesten worden getroffen voor de verdediging. In de rivierpijler is een ruimte aangebracht voor springstof, zodat men de spoorbrug onklaar kon maken in geval van oorlog. Ten oosten van de spoorlijn werd een betonnen rivierkazemat gebouwd.

Aan de bedrijvigheid, die dit gebied ruim een eeuw heeft gekenmerkt, herinneren diverse objecten. Van de oude bedrijfsgebouwen is niet veel bewaard gebleven, wel van de woningen die men liet bouwen voor de werknemers.

Luchtfoto van het Veerweggebied uit ca 1925 met rechtsonder de steenfabriek, bij de veerstoep de jenever- en likeurstokerij, en daarachter de beide glashutten. Rechtsboven is de balkenput en middenboven de kistenfabriek van Silleviss te zien.

De Koornwaard

De Koornwaard, ook wel Besloten Rekum genoemd, is een omstreeks 1500 bedijkte uiterwaard. De bandijk werd vroeger gevormd door de Achterweg, die verder naar het westen doorliep via de omstreeks 1600 rechtgetrokken Oude Dreef (nu Waldeck Pyrmontdreef), Slotstraat, Kattenstraat, Goilberdingerstraat en aansloot op de Goilberdingerdijk. Toen in het begin van de veertiende eeuw de Oude Stad werd omgracht en de Havendijk werd aangelegd is de Havendijk aan de oostkant doorgetrokken en sloot via de Korte Achterweg (nu Bakelbos) aan op de Achterweg. Bakelbos en Achterweg zijn door hun kronkelige beloop en hogere ligging duidelijk als oude dijken te herkennen. Aan de Achterweg ligt een wiel, de Hoolkuil, die volgens Voet van Oudheusden in 1251 is ontstaan toen de Heer van Redichem tijdens een burenruzie met de heren van Parijs, Paveien en Lanxmeer de dijk liet doorsteken.

De polder is dus geheel door dijken omgeven, vandaar de oude naam 'Besloten Rekum'. Voor de afwatering lag er een duiker in de Korte Achterweg, waardoor het overtollige water naar de stadsgracht werd afgevoerd. Midden in de polder lag een kwelkade, die nu nog gedeeltelijk in het slotenpatroon te herkennen is (zie kaartje op pagina 24).

De polder is door de erfbeplanting en door boomgaarden en bosjes vrij besloten van karakter. Het bodemgebruik is grasland, bouwland en boomgaard. Dit was ook al zo op de kaart van Nicolaas van Geelkercken uit 1640. De kleinschalige percelering is sinds 1850 vrijwel ongewijzigd, behalve in het centrum waar tussen 1974 en 1980 zandwinning heeft plaatsgehad (de Put van Hussen). Een andere

verandering betreft de aanleg van een volkstuintencomplex in het centrum, dat bereikbaar is vanaf Bakelbos en vanaf de Beusichemsedijk.

Boomgaarden en grasland in de Koornwaard.

Polder Redichem

De Polder Redichem wordt begrensd door de Lange Dreef in het zuiden, de Beusichemse Dijk, de Achterweg, het Bakelbos, de Oostdijk en de stadsgracht. Het is – samen met Besloten Rekum – het gebied van het oude dorp Redichem, waarvan de bebouwing mogelijk langs de Achterweg en Korte Achterweg heeft gestaan (mededeling mevrouw Yvonne Jakobs). Voet van Oudheusden noemt de oude kapel, die op de hoek van de Achterweg en de Korte Achterweg heeft gestaan en die in zijn tijd (1753) als woonhuis in gebruik was. In visueel-landschappelijk opzicht is het een halfopen gebied, met open delen en meer besloten terreinen met lanen, boomgaarden en de beplanting van de Plantage en de begraafplaats. Bijzonder is de open ruimte van de Volenkamp, van waaruit men een vrij uitzicht op de binnenstad heeft.

Op dit gebied hebben de heren en graven van Culemborg nadrukkelijk hun stempel gedrukt. Het kasteelterrein, de dreven, het Rondeel en de Plantage getuigen hiervan. Tussen het kasteelterrein en Bakelbos lag een langgerekte strook land die in de lengte doorsneden werd door een sloot, die ook het water uit de Koornwaard afvoerde naar de slotgracht. Tussen deze sloot en de Beusichemsedijk lag de Lazarusboomgaard. Ten zuiden daarvan lag een terrein dat op de kaart van Conrad (ca 1790) is aangegeven als Het Hof. Op de kaart van Perrenot (1760) is te zien dat dit terrein was opgedeeld in smalle strookvormige perceeltjes loodrecht op de huidige Waldeck Pymontdreef. Hier lagen vroeger de moestuinen van het kasteel. De huidige verkaveling herinnert aan deze oude situatie: de percelen van de villa's aan de dreef zijn langwerpig en strekken zich uit tot de scheidingssloot. De villa's zijn voor een belangrijk deel in de eerste helft van de twintigste eeuw aangelegd.

Ook de overige dreven en andere delen van het vroegere kasteelterrein zijn bebouwd. De villa's op Het Voorburg en de polikliniek dateren van omstreeks 1900. Het Bakelbos is geheel volgebouwd, deels met sociale woningbouw. Dit is een merkwaardig fenomeen, zo'n straatje met stedelijke bebouwing in het landelijke gebied.

Tussen het kasteelterrein en de Beusichemsedijk is in het begin van de vorige eeuw de meubelfabriek Palumbus gesticht, die lange tijd het beeld ter plaatse heeft gedomineerd. Het voormalige fabrieksterrein is tegenwoordig als parkeerterrein in gebruik.

Een van de lanen van Het Rondeel.

12. Waardering

Het Nederlandse rivierengebied is een van de oudste cultuurlandschappen van ons land. Het behoort nationaal en internationaal gezien tot de meest waardevolle cultuurlandschappen van ons land (Haartsen, 1998). Hierbij spelen de gaafheid, de samenhang van de terreingesteldheid met de inrichting van het landschap, en de strijd tegen het water een belangrijke rol.

Het rivierengebied heeft een lange bewoningsgeschiedenis. Op tal van plaatsen zijn gebruiksvoorwerpen en bewoningssporen uit de prehistorie, de Romeinse tijd en de middeleeuwen gevonden. Dergelijke vondsten zijn schaars in het onderzoeksgebied. Daarom komt in de waardering van het gebied de archeologie niet aan de orde. De schaarste aan vondsten en bodemsporen wil echter niet zeggen dat er geen archeologische resten in de bodem aanwezig zijn. De archeologische verwachting is hoog. Dit aspect is nader uitgewerkt in hoofdstuk 13.

De Achterweg met de bocht bij de Hoolkuil.

12.1 Het plangebied als geheel

Binnen het grotere kader van het rivierenlandschap heeft het onderzoeksgebied zowel kenmerkende als bijzondere aspecten. Kenmerkend is de agrarische geschiedenis, van de mogelijk aanwezige prehistorische nederzettingen op de oeverwallen van de Lek en haar voorgangers, via de middeleeuwse ontginningen van Redichem en de zuidelijker gelegen cope-ontginningen, tot de bepoldering van de Koornwaard rond 1500. Met deze agrarische geschiedenis hangen ook de historische verschillen in inrichting en bodemgebruik samen tussen de binnendijkse gebieden en de uiterwaarden.

Kenmerkend is ook de omgang met het water: de afvoer van het binnenwater, maar vooral de strijd tegen de rivieroverstromingen. De bedijkingsgeschiedenis is buitengewoon interessant. Het verleggen van de hoofdstroom heeft bij Redichem geleid tot uitbreiding van het bedijkte land in drie etappes. In de stad zijn deze drie fasen op een afstand van 200 meter herkenbaar: de oudste twaalfde-eeuwse fase in

de vorm van de (ter plaatse nog steeds iets hoger gelegen) Slotstraat-Kattenstraat-Goilberdingerstraat, de begin veertiende-eeuwse fase in de vorm van de Havendijk en de omstreeks 1370 aangelegde huidige bandijk.

De Wilhelminadreef bij de Plantage.

Bijzonder is de wijze waarop de heren en graven van Culemborg, waaronder het Huis van Oranje, hun stempel op het gebied hebben gedrukt. Van het ooit zo imposante kasteel van Culemborg zijn slechts bescheiden muurresten overgebleven. Dankzij de activiteiten van de Stichting Kasteeltuin Culemborg zijn de grachten gereconstrueerd en is de plattegrond van de Nederhof en de hoofdburcht herkenbaar gemaakt. Van het vroegere kasteelpark, tussen Het Voorburg en de Lange Dreef gelegen, is niets bewaard gebleven, maar wel van de prachtige dreven die in de zestiende en zeventiende eeuw zijn aangelegd. De Vier Dreven rond de Volenkamp en de unieke ruimtelijke structuur van Het Rondeel verlenen het gebied bijzondere landschappelijke en cultuurhistorische waarde. De laatste toevoeging aan dit 'heerlijke' landschap is de Plantage, die in de negentiende eeuw door de stad is aangekocht en door tuin- en landschapsarchitect L.P. Zocher is omgevormd tot een fraai wandelpark in landschapsstijl. Bijzonder zijn ook de elementen die herinneren aan de verkeersfunctie en de industriële ontwikkeling in het Veerweggebied. De Ronde Haven, de Kleine Lek en de huidige haven geven aan dat de relatie van de stad met de Lek altijd een belangrijke rol heeft gespeeld. Na een economisch mindere periode in de achttiende en begin negentiende eeuw kreeg de bedrijvigheid in Culemborg in de tweede helft van de negentiende eeuw belangrijke impulsen, waarbij de ligging aan de Lek een belangrijke factor was. Het meest imposante overblijfsel van de industriële ontwikkeling in het Veerweggebied wordt gevormd door de beide rijen dijkwoningen aan de westkant van de Veerweg, gebouwd voor medewerkers van de glasfabriek.

De aanleg van de spoorlijn speelde bij de ontwikkeling van de bedrijvigheid in het Veerweggebied een ondergeschikte rol, maar leidde wel tot een extra accentuering van de verkeersfunctie. De grote

spoorbrug en de hoge spoordijk domineren al bijna anderhalve eeuw het rivierlandschap aan de noordkant van Culemborg.

12.2 Ensembles

Koornwaard (Besloten Rekum)

Een cultuurhistorisch waardevol ensemble is de Koornwaard. De drie dijken die de polder omringen zijn alle van verschillende ouderdom. De Hoolkuil vertelt het verhaal van een historische dijkdoorbraak. De percelering is onregelmatig als gevolg van de bezitsverhoudingen en inrichting van de uiterwaard, die de Koornwaard tot de bepoldering was. Een oude kwelkade is nog gedeeltelijk herkenbaar in de percelering. Aan de randen staan enkele interessante boerderijen, waaronder het gemeentelijke monument Achterweg 7.

In historisch-geografisch en stedenbouwkundig opzicht is Bakelbos interessant. Deze oude dijk is in de twintigste eeuw bebouwd met particuliere woningen en rijtjes arbeiderswoningen. Volkswoningbouw die op enige afstand van de stad werd gerealiseerd, en nog steeds buiten de stad ligt, komt in ons land weinig voor.

De spoorlijn

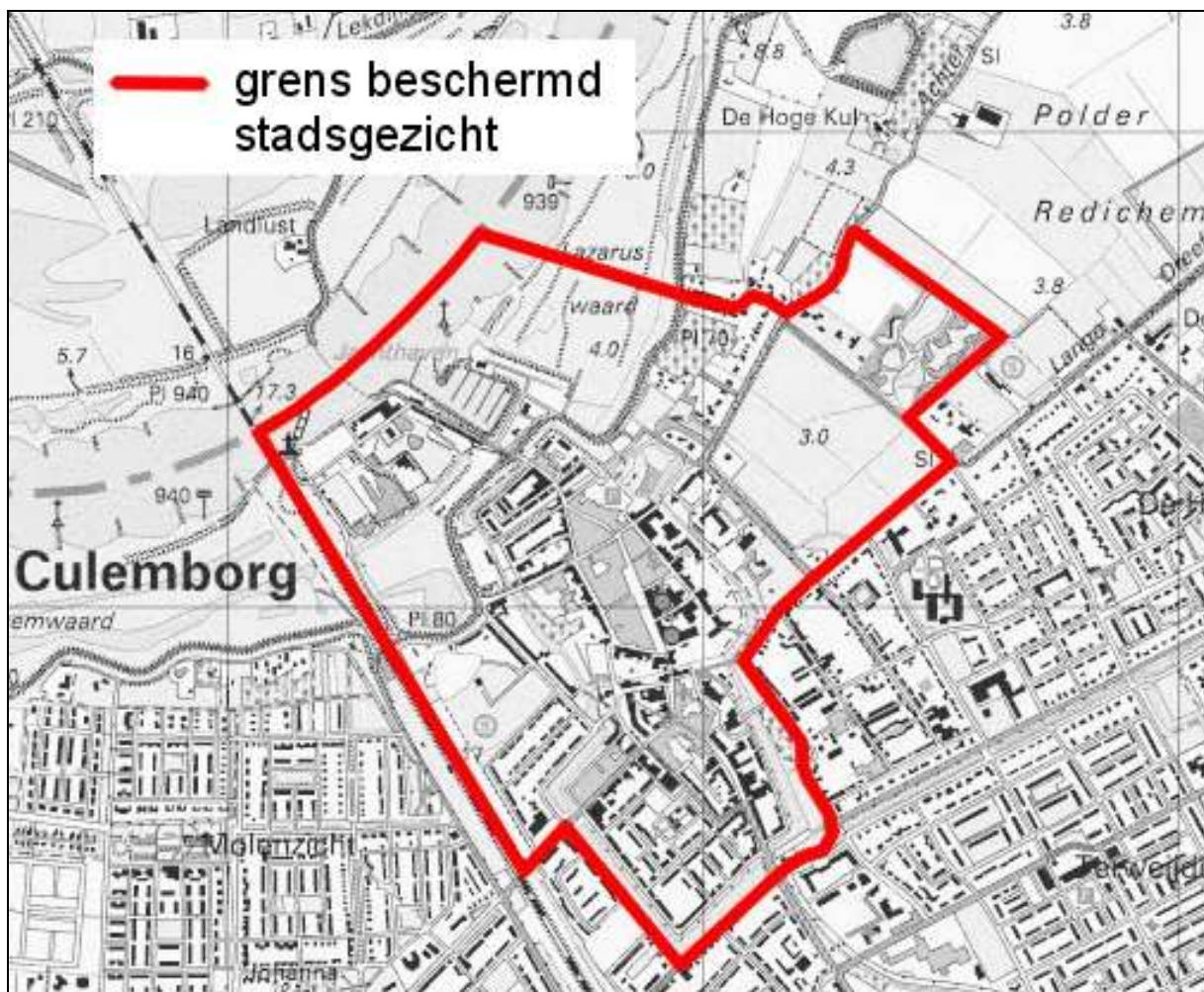
De aanleg van de spoorlijn heeft de inrichting van het plangebied danig beïnvloed, zowel in directe als in indirecte zin. Objecten die direct met de spoorlijn te maken hebben zijn de spoordijk, de spoorbrug, de halteplaats en de begeleidende spoorsloten, die via een ijzeren buis uitwaterden op de Lek. Omdat langs de Lek een jaagpad lag werd er langs de zuidelijke pijler een pad aangelegd en – voor als het water wat hoger stond – een tunnel. Ter verdediging van de spoorbrug is een brugkazemat gebouwd aan de oostkant van de spoordijk, op de oever van de Lek. Het meest recente object is het monument, dat is opgericht als herinnering aan de oude spoorbrug, die in 1983 is vervangen door de huidige.

Het spoorwegmonument.

Beschermde stadsgezicht

De binnenstad van Culemborg herbergt diverse cultuurhistorisch waardevolle structuren en gebouwen. Bijzonder is het feit dat de opbouw in drie gedeelten – de Oude Stad, de Havendijk en de Nieuwstad – nog duidelijk hekenbaar is. Belangrijke structuurelementen als de stadgrachten en het stratenpatroon zijn bewaard gebleven. Op 8 november 1977 is door de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening besloten de historische binnenstad (bestaande uit Havendijk, Oude Stad, Nieuwstad), het Veerweggebied en het voormalig kasteelterrein aan te wijzen als beschermd stadsgezicht in de zin van artikel 20 van de Monumentenwet.

Begrenzing van het beschermde stadsgezicht.

Interessant is dat men niet alleen de binnenstad, maar ook het hele Veerweggebied, de jachthaven, een deel van de Lazaruswaard, de Volenkampen, de begraafplaats en de Plantage tot het beschermde gezicht rekent. Dit betekent dat een groot deel van het plangebied van Culemborg aan de Lek binnen het beschermde stadsgezicht valt.

In de motivatie van het besluit tot aanwijzing van het beschermde gezicht worden onder meer de volgende aspecten genoemd:

- De stedenbouwkundige structuur van de stad
- De cultuurhistorisch waardevolle gebouwen
- De visuele relaties tussen de stad en het buitengebied

- Het groen aan de rand van de stad en in de tuinen
- De Veerweg met bebouwing
- De veerstoep en de kade langs de Lek
- De Kleine Lek
- De Volenkampen met de dreven
- De Plantage
- Het silhouet van de stad.

12.3 Elementen met cultuurhistorische betekenis

In de bij dit rapport gevoegde cd-rom is een lijst gemaakt van alle cultuurhistorisch waardevolle elementen. Per element is een waardering uitgevoerd op grond van diverse criteria. In de onderstaande tabel zijn de belangrijkste elementen bijeengebracht. Voor de verdere beschrijving en toelichting wordt verwezen naar de cd-rom.

Deelgebied	Element	Datering	Waardering
Plangebied	Bandijk	12 ^e -16 ^e eeuw	hoog
Redichemsche Waard	Percelering	middeleeuws	middel
	Zomerkade	middeleeuws	middel
	Reliëf	middeleeuws	hoog
	Huisplaatsen	17 ^e eeuw of ouder	onbekend
	Houtsingel	19 ^e eeuw	middel
	Overlaat aan oostzijde	20 ^e eeuw?	middel
	Steiger	20 ^e eeuw	middel
Lazaruswaard	Reliëf	middeleeuws	hoog
	Kil	middeleeuws, 20 ^e eeuw	hoog
	Het oude zwembad	20 ^e eeuw	laag
	Huisplaatsen	16 ^e eeuw, mogelijk ouder	onbekend
Noordelijke binnenstad	Omgrachting	14 ^e eeuw	Rijksmonument
	Schoteldoekse Haven	1318	hoog
	Molenromp	1735	middel
	Korte en Lange Havendijk	1318	hoog
Veerweggebied	Veerweg	1650	hoog
	Ronde Haven	1609	hoog
	De Kleine Lek	1518	hoog
	Haven	1650/20 ^e eeuw	middel
	Kade	19 ^e eeuw, mogelijk ouder	middel
	Coupure (De Muurtjes)	19 ^e eeuw, mogelijk ouder	middel

	Spoordijk	1868	middel
	Tunnel	1868/1914	middel
	Spoorbrug	1868/1983	hoog
	Monument voor de oude spoorbrug	1983	middel
	Bloemendaals boomgaard	17 ^e eeuw	laag
	Kazemat	1938	hoog
	Directeurswoning en kantoor	1934	hoog
	Schuur	Eind 19 ^e eeuw	middel
	Steenovenslaan 16	Ca 1880	middel
	Woningen Veerweg	Ca 1880	Gemeentelijk monument
	Rijkspeilschaalhuisje	Ca 1920	Rijksmonument
	Wachtlokaal	Ca 1880	Gemeentelijk monument
	Gevelschildering	Ca 1930	Rijksmonument
	'Uitzichtkoepel'	Ca 1990	middel
Koornwaard	Perclering	middeleeuws	hoog
	Vm kwelkade, nu sloot	Ca 1500	middel
	Achterweg	12 ^e eeuw	hoog
	Hoolkuil (Hoge Kuil, Hoge Kul)	13 ^e eeuw (1251?)	hoog
	Bakelbos (dijk)	14 ^e eeuw	hoog
	Bakelbos (bebouwing)	20 ^e eeuw	hoog
	Achterweg 7	19 ^e /20 ^e eeuw	Gemeentelijk monument
	Boerderij Beusichemsedijk	Begin 20 ^e eeuw	middel
Polder Redichem	Het Rondeel	Ca 1640	Rijksmonument
	Tusculum/De Bol	1640/1888	Rijksmonument
	Lange Dreef	Ca 1630	hoog
	Vier Dreven	1550/1630	hoog
	Kasteelterrein	13 ^e eeuw	Rijksmonument
	Het Voorburg (bebouwing)	Eind 19 ^e eeuw	Gemeentelijke monumenten
	Begraafplaats	19 ^e eeuw	middel
	Volenkampen	middeleeuws-17 ^e eeuw	hoog
	Plantage	Ca 1790/1850	Gemeentelijk monument

13. Archeologische verwachting

In het plangebied zijn weinig tastbare gegevens over de bewoningsgeschiedenis vanaf de prehistorie tot in de vroege middeleeuwen. Er zijn nog geen terreinen onderworpen aan gravend archeologisch onderzoek, dat ons inzicht zou kunnen geven hoe eventuele archeologische resten zich in situ tot het landschap verhouden. Op basis van de enkele losse vondsten is het lastig om een concrete archeologische verwachting op te stellen. Wel zijn aardwetenschappelijk gegevens ruim voorhanden, onder andere uit recent archeologisch booronderzoek (zie onder meer Wijnen, 2010). Deze laten zien dat er in de ondergrond fossiele stroomgordels aanwezig zijn, die, gezien hun gunstige ligging voor de mens in het prehistorische landschap, de potentie hebben om goed geconserveerde archeologische resten te bevatten.

13.1 Bewoningssporen op de stroomruggen

Binnen het plangebied zijn vijf stroomgordels aanwezig. De stroomgordels met de daaraan gekoppelde verwachting voor het aantreffen archeologische resten zijn uitgebreid beschreven in de toelichting van de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Culemborg (Heunks, 2007). De onderstaande tabel geeft hier een overzicht van.

Stroomgordel	Actief van	Actief tot	Archeologische verwachting	Periode van	Periode tot
Maurik	5127 v. Chr	4175 v. Chr	onbekend	vroeg neolithicum	—
Zijderveld	4170 v. Chr	3365 v. Chr	hoog	laat neolithicum	late middeleeuwen
Hennisdijk	2241 v. Chr	1225 v. Chr	hoog	late bronstijd	late middeleeuwen
Redichem	272 v. Chr	1023 n. Chr	hoog	vroege middeleeuwen	late middeleeuwen
Redichem	272 v. Chr	1023 n. Chr	middelmatig	Romeinse tijd	Romeinse tijd
Lek	71 n. Chr.	heden	hoog (watergerelateerde objecten)	late middeleeuwen	nieuwe tijd

Op afzettingen van de Maurik stroomgordel zijn tot op heden geen archeologische vindplaatsen aangetroffen. Door de ouderdom van deze stroomgordel liggen deze afzettingen relatief diep (tot dieper dan 3 m onder maaiveld). Vandaar dat de archeologische verwachting op deze stroomgordel onbekend is. Als zich wel archeologische resten op de afzettingen van deze stroomgordel bevinden, zullen deze vanaf het Vroege Neolithicum dateren.

Voor de Maurik, Zijderveld, Hennisdijk en Redichem stroomgordels kan gesteld worden dat de verwachting voor het aantreffen van archeologische resten geldt voor de oeverafzettingen en de top (30-50 cm) van de beddingafzettingen. In 2009 is door de provincie Gelderland en de Universiteit Utrecht een gedetailleerde kaart opgesteld van alle zanddieptes in het rivierengebied binnen de grenzen van de provincie Gelderland. Voor het plangebied zijn deze waarden ook bekend. De dieptes van de top van het beddingzand onder maaiveld van onbedijkte rivieren wordt op deze kaart weergegeven (zie de

zanddieptekaart op pagina 12). In feite kan gesteld worden dat tot op deze diepte archeologische resten aangetroffen kunnen worden.

Voor de Lek stroomgordel, die nog actief is, geldt voor sommige delen een hoge verwachting voor watergerelateerde objecten en structuren. Het betreft oude, reeds verlandende geulen van de Lek.

13.2 Waterbodems en scheepvaartarcheologie - algemeen

Het bureauonderzoek van de 'natte' of scheepvaartarcheologie verschilt in een aantal opzichten sterk van dat van de landarcheologie. Daar komt bij dat bureauonderzoeken voor waterbodems in Nederland tot op heden relatief weinig zijn uitgevoerd. Het is daarom van belang, ook voor mogelijk vervolgonderzoek, expliciet in te gaan op de theoretische basis van een dergelijk bureauonderzoek. Hieronder zullen achtereenvolgens de gehanteerde begrippen, daarna de uitgangspunten bij het formuleren van een archeologische verwachting en ten slotte de uitgangspunten bij de interpretatie van de beschikbare bronnen worden behandeld.

Scheepvaartlandschap

De scheepvaartarcheologie betreft niet alleen de archeologische resten boven en onder water, maar ook alle aspecten die te maken hebben met de 'natte' infrastructuur. Het gaat niet alleen om voorwerpen, scheepsresten en scheepshellingen, maar bijvoorbeeld ook om sluizen, bruggen en dammen.

Daarnaast kan worden gesproken van een 'maritiem cultuurlandschap', zoals dat tegenwoordig in de archeologie wordt genoemd. In de context van de grote rivieren is de term scheepvaartlandschap te prefereren. Zoals het bij de landarcheologie gebruikelijk is een analyse te maken van het bewoonbare areaal, is het van belang het bevaarbare areaal vast te stellen. Zeker in de context van de binnenvaart is het interessant dit scheepvaartlandschap in kaart te brengen. Het omvat het gehele netwerk van vaarwegen, zowel oude als nieuwe, met havens en gerelateerde constructies en overblijfselen van menselijke activiteiten, zowel onder als boven water.

Voor de scheepvaartarcheologie gelden dezelfde stappen in de cyclus van de archeologische monumentenzorg (AMZ) als bij archeologie op het land. In wezen ligt de scheiding tussen natte en droge archeologie op de grens waar de mogelijkheden van de methoden en technieken die op land gebruikelijk zijn ophouden, met dien verstande dat het artefact schip een specialistische behandeling behoeft, onafhankelijk van de ligging onder of boven water. Om deze redenen is het begrip waterbodem geïntroduceerd in de nieuwe KNA (KwaliteitsNorm Archeologie).

Uitgangspunten bij de archeologische verwachting

Bij de landarcheologie bestaat over het algemeen een betekenisvolle relatie tussen de aangetroffen voorwerpen of complexen en de fysisch geografische context. Met een betekenisvolle relatie wordt bedoeld dat nederzettingssporen zich niet toevallig in bepaalde afzettingen en op bepaalde plaatsen in het landschap bevinden. De plaatsen van de voormalige bewoning in het landschap zijn bepaald door fysieke milieuomstandigheden en menselijke keuzes. Dit maakt het goed mogelijk een archeologische verwachting te bepalen op basis van een landschappelijke reconstructie. Bij de archeologie van de waterbodem is dit complexer. Om dit duidelijk te maken is een onderscheid gemaakt tussen verschillende categorieën vondsten.

Categorie 1.	Vondsten gerelateerd aan scheepvaart: wrakken, ankers, boeien, inventaris, persoonlijke eigendommen en lading
Categorie 2.	Depositievondsten in de meest ruime zin van het woord: van nederzettingafval tot

	rituele deposities.
Categorie 3.	Infrastructuurle ingrepen: oeverbeschoeiingen, aanplempingen, vlonders, kaden, veerponten, bruggen, dammen, gemalen, sluizen en dijken.
Categorie 4.	Menselijke activiteiten langs en deels in de rivier: visserij, vlasroten, wasplaatsen en watermolens.
Categorie 5.	Overstroomde nederzettingen / bewoningskernen

Bij categorie 1 wordt de relatie tussen een scheepswrak en de rivierbedding alleen bepaald door het moment in tijd en ruimte dat het schip is vergaan. Vindplaatsen van scheepswrakken zijn om deze reden nauwelijks te voorspellen. Een schip vervult per definitie een dynamische rol: is onderweg van A naar B. De plaats van vergaan ligt ergens in het tracé tussen A en B. Wanneer ervan wordt uitgegaan dat een schip is vergaan, is de kans op een wrak in de hele vaarroute aanwezig en overal in principe even groot. Een andere situatie is dat een schip wordt weggezet (verlaten langs een oever), waar het vervolgens langzaam vergaat en zinkt. Een dergelijke depositie is enerzijds eerder te verwachten in de buurt van een nederzetting en anderzijds eerder in een neven- dan in een hoofdvaarwater.

Bij categorie 2 kan een relatie worden verondersteld tussen nederzettingen of bewoningskernen en vondsten in de waterbodem. Het deponeren van materialen in riviercontext kan ook in een rituele context worden beschouwd, zoals bepaalde vondsten die gedaan zijn in de Maas. De relatie tussen bewoningsactiviteit en losse vondsten kan echter niet of nauwelijks getoetst worden door middel van prospectief onderzoek.

Categorie 3 kan in veel gevallen gekoppeld worden aan een archeologische context op het droge en is daarom in zekere mate voorspelbaar. Zo kan verwacht worden dat op bepaalde plaatsen in de rivier een brug heeft gelegen. De laat-Romeinse brug bij Cuijk kan direct in verband worden gebracht met het wegennet bij het castellum. Hetzelfde geldt voor de verschillende fasen van de Romeinse brug bij Maastricht. Ook kan een relatie worden gelegd tussen bewoningskernen en het aanleggen van kaden, aanplempingen en oeverbeschoeiingen. In een aantal gevallen werden afgedankte schepen gebruikt voor deze ingrepen. In deze situaties kan nauwkeurige kennis over de omvang van nederzettingen en de landinrichting op het droge een idee geven van wat onder water verwacht kan worden.

De vierde categorie ligt in het verlengde van categorie 3. Het belangrijkste verschil is dat veel van de activiteiten die langs de oevers plaatsvonden nauwelijks resten achterlaten in het bodemarchief. Daar waar bij categorie 3 sprake is van intentionele en structurele ingrepen met het oog op de lange termijn, speelt bij categorie 4 toeval een belangrijke rol. De kans op dergelijke vondsten in primaire context is klein, aangezien ze niet met het oog op een verblijf op lange termijn in de rivier werden achtergelaten. Fuiken werden gelegegd en verplaatst, bakken voor vlasroten werden afgezonken en laten weer opgehaald. Om in archeologische context te geraken moet er sprake zijn van achterlaten en vervolgens van gunstige conserveringsomstandigheden door bijvoorbeeld afdekking met sediment. Deze situatie is bijvoorbeeld bekend bij de prehistorische visweren en fuiken die zijn aangetroffen bij Emmeloord.

Categorie 5 is ter volledigheid toegevoegd aan de lijst. Als gevolg van overstromingen onder invloed van zeespiegelstijging of een andere oorzaak, kunnen complete nederzettingen zijn overspoeld. Deze categorie lijkt in het kader van dit bureauonderzoek niet relevant en zal daarom niet verder worden uitgewerkt.

Bij alle categorieën geldt dat er gewerkt moet worden met ruime marges om een uitspraak te doen over een archeologische verwachting. Bij het opstellen van de Indicatieve Kaart voor Archeologische Verwachtingen (IKAW) zijn deze problemen weliswaar onderkend, maar wat betreft de archeologische verwachting van de rivieren doet de IKAW geen uitspraak. Naar aanleiding van de bovenstaande categorisering en de toepassing van de begrippen van Westerdahl (1989/1004) zijn echter wel voorzichtige uitspraken mogelijk.

13.3 Mogelijke scheepvaartgerelateerde resten in het plangebied

Binnen het onderzoeksgebied zijn diverse locaties die als waterbodem met eventueel archeologische resten aangewezen kunnen worden. Het betreft de Ronde Haven, de Kleine Lek en het westelijk deel van de huidige haven. Voorts worden de uiterwaarden van de huidige Lek ook in de beschouwing betrokken vanwege de verwachting voor watergerelateerde objecten en structuren op de verwachtingskaart. De Redichemse plas, een klei- en zandwinput uit de jaren '70, is dusdanig diep verstoord dat archeologische resten hier niet meer worden verwacht.

De Lek is sinds het begin van de jaartelling een actieve stroomgordel. In de vroege middeleeuwen was de rivier het meest actief, als hoofdstroom van de Rijn. In de oude beddingafzettingen kunnen scheepswrakken vanaf deze periode voorkomen. In de uiterwaarden zijn het vooral de oude beddingen en restgeulen waar vondsten verwacht kunnen worden. Het betreft de twaalfde-eeuwse loop van de Lek direct te noorden van de Beusichemsedijk en de veertiende-eeuwse bedding in de Lazaruswaard. Daarnaast is ook de Kleine Lek interessant, die mogelijk ook is op te vatten als een restgeul van de veertiende-eeuwse loop van de Lek. In het Veerweggebied is de Kleine Lek nog aanwezig, in de Lazaruswaard is de waterloop na de aanleg van de Veerweg in 1650 dichtgeslibd.

Bij het huidige veer zijn vondsten te verwachten. Oude structuren die met het veer te maken hebben alsmede eventueel gezonken oude veren kunnen hier worden aangetroffen. De rivier heeft niet de kracht om zulke dingen op te ruimen. Onder de huidige aanlegkade, alsmede in de omgeving vlak daarachter kunnen oudere fasen van steigers liggen. Ook kunnen resten verwacht worden bij de vroegere veerplaats iets stroomopwaarts. Na de verplaatsing van het veer aan het eind van de veertiende eeuw is de veerplaats in de uiterwaard blijven liggen, waarbij de verbinding tussen het veerhuis en de Lek is dichtgeslibd.

Mogelijk is een deel van het dorp Redichem overspoeld geraakt, als bedoeld in categorie 5. We beschouwen de mogelijke resten hiervan echter als onderdeel van de landarcheologie, omdat ze zich in de bodem van het huidige binnendijkse gebied bevinden.

14. Nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen

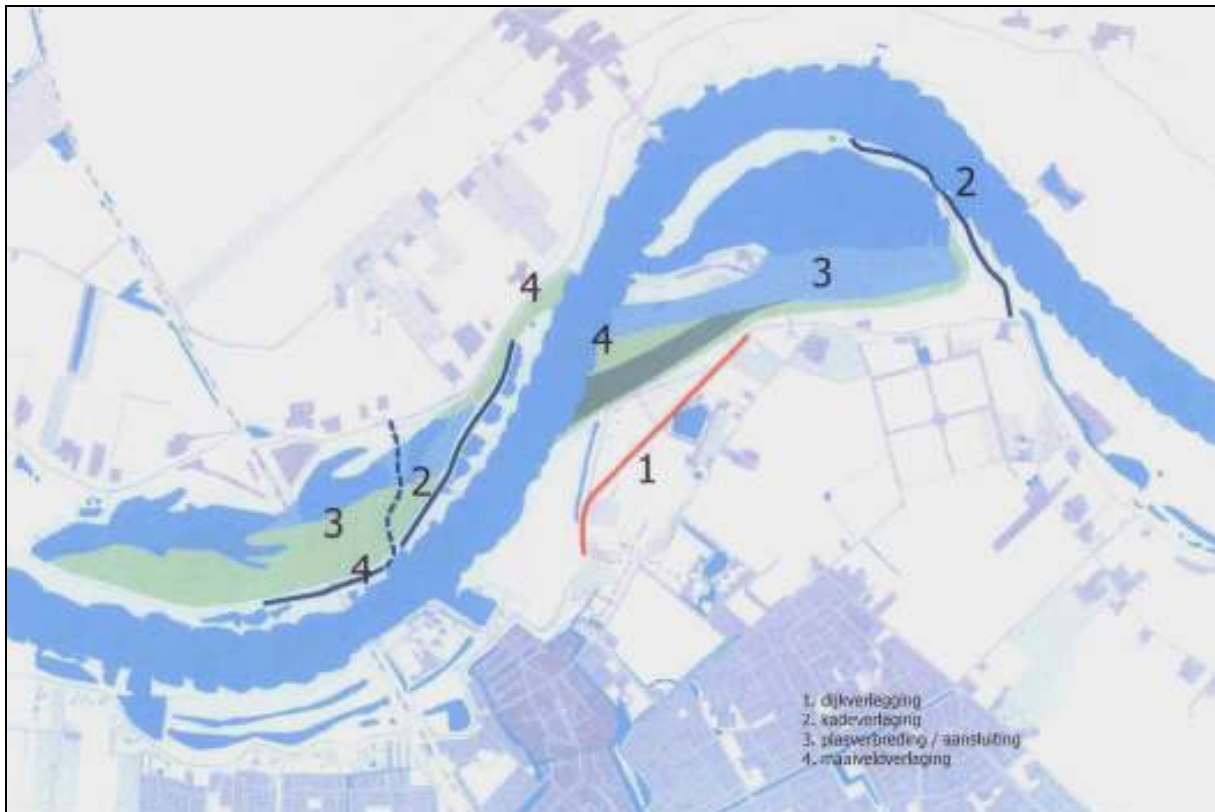
De verbinding van de zandwinplas in de Redichemsche Waard met de Lek.

Het project Culemborg aan de Lek

In het kader van Ruimte voor de Rivier en Culemborg aan de Lek zijn verschillende ingrepen in het plangebied te verwachten. Deze maatregelen hebben consequenties voor de aardwetenschappelijke betekenis, de cultuurhistorische waarden en de beleving van het gebied.

Uitgangspunten voor de nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen in het buitendijkse gebied komen voort uit de PKB Ruimte voor de Rivier uit 2006. In het kader hiervan gaat het Rijk maatregelen uitvoeren om de doorstroming van de rivier te vergroten en de veiligheid op langere termijn te vergroten. Vooral nog bestaan de voorgenomen ingrepen bij Culemborg uit het verder versterken van de dijken en het vergroten van de doorstroomcapaciteit, zonder dat voorzien is in verbetering van de ruimtelijke kwaliteit van de omgeving.

De Gemeente Culemborg wil juist die ruimtelijke kwaliteiten bevorderen. De stad heeft eeuwenlang een sterke relatie met de Lek gehad, maar die band is voor een deel verloren gegaan door de teloorgang van de industriële activiteit in het Veerweggebied. De vrijgekomen ruimte biedt kansen om de relatie tussen de stad en de rivier opnieuw, maar nu in een andere vorm, gestalte te geven. Daarom heeft het College van B&W samen met Ballast -Van Oord het initiatief genomen om een integraal plan te maken waarin zowel de veiligheidsaspecten als de ruimtelijke kwaliteitsimpuls worden meegenomen en met elkaar verweven worden. In 2008 is door DN Urbland een planvisie opgesteld waar de ideeën over de toekomstige ontwikkeling van het gebied op hoofdlijnen zijn neergelegd.

Rivierverruimende maatregelen.

De detaillering van de voorgenomen maatregelen moet nog plaatsvinden. Een nadere ontwerpstudie zal worden uitgevoerd, waarbij ook de cultuurhistorische waarden nadrukkelijk worden meegenomen. De inrichtingsvoorstellen uit de planstudie zijn in de volgende paragrafen getoetst aan hun consequenties voor de landschappelijke en cultuurhistorische waarden in het gebied.

14.1 Het onderzoeksgebied als geheel

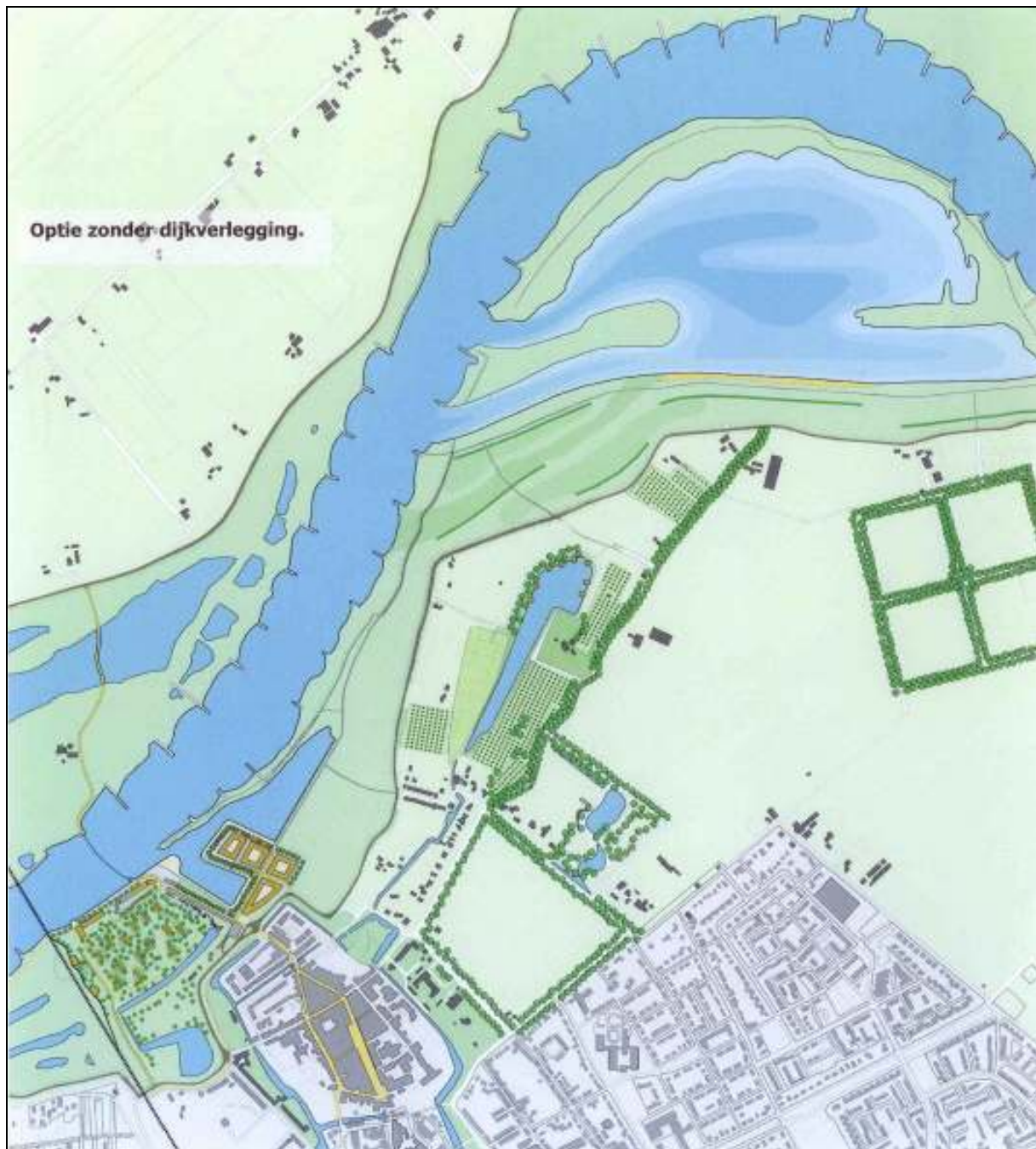
In hoofdstuk 12 is aangegeven dat het onderzoeksgebied alle specifieke kenmerken van het rivierenlandschap in zich verenigt. Dit komt tot uiting in de verschillen in inrichting en gebruik tussen de uiterwaarden, de oeverwallen en de komgebieden. Daarnaast biedt het gebied enkele bijzondere kenmerken die voortkomen uit de relatie tussen de stad en het buitengebied en uit de eeuwenlange invloed van de heren en graven van Culemborg op het buitengebied.

De cultuurhistorische kernkwaliteiten van het gebied als geheel zijn:

- het onderscheid tussen de onregelmatige percelering in de uiterwaarden en de onregelmatige blokvormige percelering in de Koornwaard en de Polder Redichem
- visueel-ruimtelijke verschillen tussen de verschillende deelgebieden
- het dijkenstelsel
- de structuur van dreven en lanen
- zichtrelaties tussen het buitengebied en de stad

Gedeeltelijke afgraving van Redichemsche Waard en vergroting van de jachthaven in de Lazaruswaard kan tot gevolg hebben – afhankelijk van de manier waarop de ontgroning plaatsvindt – dat bestaande hoogteverschillen in de uiterwaarden zullen verdwijnen en dat de percelering verandert of verdwijnt. Dit houdt in dat de relatie tussen de percelering en het reliëf deels verloren gaat. Verdere vergroting van de

toch al grote plas in de Redichemsche Waard kan tot gevolg hebben dat men de plas als een binnenzee zal ervaren in plaats van als een uiterwaard met een zandwinplas. Grote plassen bij de rivieren, zoals langs de Maas bij Roermond, de Gouden Ham en de Bisonbaai, hebben geen grote landschappelijke kwaliteit opgeleverd. Wel zullen de visueel-ruimtelijke verschillen tussen de buitendijkse gebieden en het binnendijs gelegen oude cultuurlandschap door de afgraving worden vergroot.

Overzicht van de beraamde ingrepen in het plangebied: uitbreiding van de plas in de Redichemse Waard, uitbreiding van de jachthaven, ontwikkeling van het Veerweggebied en nieuwbouw van huizen aan de Put van Hussen, midden in de Koornwaard. De uitbreiding van deze plas in zuidwestelijke richting is inmiddels niet meer aan de orde.

De visueel-ruimtelijke verschillen in het binnendijkse gebied worden voor een belangrijk deel bepaald door de beplanting, het bodemgebruik en de bebouwing. Vanouds is er een gradiënt in de dichtheid van de bebouwing van west naar oost. De dichte bebouwing van de stad gaat via een zone van villa's over in schaarse verspreide bebouwing in het oostelijke deel. De merkwaardige bebouwing van Bakelbos kunnen we zien als de twintigste-eeuwse variant op het oude middeleeuwse dorp Redichem. Ook in de beplanting is een dergelijke west-oost gradiënt aanwezig, met een bosachtig gebied in de vorm van de Plantage en de begraafplaats naar een transparant lanenlandschap in het oosten, dat de overgang vormt naar het open gebied van polder De Geeren. Erfbeplanting en boomgaarden zorgen plaatselijk voor accentuering en nuancering van het landschapsbeeld.

Uitbreiding van de bewoning in het buitengebied heeft tot gevolg dat zowel de gradiënt in de bebouwing, van dicht bebouwd tot vrijwel onbebouwd, als ook de visueel-landschappelijke verschillen kunnen verdwijnen. Vanuit cultuurhistorisch en visueel-ruimtelijk oogpunt bezien is daarom de geplande ontwikkeling van nieuwe woningen midden in de Koornwaard ongewenst. De essentie van deze polder is de openheid van de ruimte binnen de drie dijken, met de schaarse bewoning aan de dijken. Bovendien kan van de bouw van woningen een precedentwerking uitgaan die uiteindelijk tot verdere verstedelijking van het gebied zal leiden.

Vanuit verschillende punten heeft men vanuit het buitengebied een mooi uitzicht op de binnenstad, zoals vanaf de Beusichemsedijk en de Wilhelminadreef (over de Volenkampen). Ook vanaf de Ronde Haven is er een fraai gezicht op de binnenstad. Deze zichtrelaties zijn buitengewoon belangrijk en hebben mede de begrenzing van het beschermde stadsgezicht bepaald. In de redengevende omschrijving wordt opgemerkt: 'Het beschermde stadsgezicht Culemborg omvat de gehele historische stad binnen de veertiende-eeuwse omwalling alsmede de uiterwaarden tussen de spoordijk en Redichem en de Volenkampen met de aangrenzende voormalige plantage. De terreinen buiten de stad zijn zowel vanwege hun visuele relatie met de stad als ook door hun eigen historische waarde een volwaardig onderdeel van het beschermde stadsgezicht'.

Zicht op de binnenstad vanaf de Volenkampen.

Het stelsel van dijken en kaden illustreert de waterstaatkundige geschiedenis en vormt de ruggengraat van de ruimtelijke opbouw van het gebied. Vanuit het oogpunt van verbetering van de veiligheid en vergroting van de doorstroomcapaciteit van de Lek is het goed voorstelbaar dat overwogen wordt de Beusichemsedijk een eind landinwaarts te verleggen. Vanuit cultuurhistorische overwegingen kleven hier echter bezwaren aan omdat de oude dijk uit ca 1500 (die vermoedelijk vooraf werd gegaan door een zomerkade) wordt aangetast, de Koornwaard belangrijk wordt verkleind en markante bebouwing langs de dijk moet verdwijnen.

De relatie tussen de stad en de Lek is essentieel geweest voor de ontwikkeling van Culemborg. In de beginperiode breidde de stad zich steeds verder uit naar de Lek en verlegde men de dijk twee keer in noordelijke richting. Landwegen die in de stad bij elkaar kwamen waren via de Havenweg en de Veerweg met de pont verbonden. Diverse maatregelen zijn genomen om de haven te verbeteren en de schippers betere mogelijkheden te geven om de stad te bereiken. Ook de bedrijvigheid in het Veerweggebied was gekoppeld aan de aan- en afvoermogelijkheden van grondstoffen en producten over de Lek. Tegenwoordig ligt het Veerweggebied er voor een belangrijk deel verlaten bij en is de betrokkenheid van de stad op de Lek belangrijk verminderd.

De aanleg van een rivierfront tussen het veer en de spoordijk is een belangrijke kwaliteitsimpuls en zal het gezicht van Culemborg bepalen vanaf de overkant van de Lek en voor iedereen die de stad met het veer nadert. Uitbreiding van de jachthaven kan de relatie tussen de stad en de Lek vergroten. Dit kan niet gezegd worden van de voorgestelde inrichting van het Veerweggebied. Door hier een besloten parklandschap met woningen aan te leggen wordt de scheiding tussen de stad en het water juist vergroot.

De voorgenomen ingrepen kunnen schade toebrengen aan het bodemarchief. Zoals in de voorgaande hoofdstukken is beschreven is het onderzoeksgebied in archeologisch opzicht slecht bekend, met name omdat er weinig onderzoek is verricht. Dit hoeft echter niet te betekenen dat er geen bodemsporen of vondsten te verwachten zijn. Zowel in de uiterwaarden als in het binnendijkse gebied geldt een hoge verwachting. In de uiterwaarden vooral wat betreft scheepsresten en scheepvaartgerelateerde vondsten, in het binnendijkse gebied gaat het vooral om sporen van middeleeuwse bewoning en bodemgebruik, en eventueel prehistorische en vroeghistorische resten van bewoning op oudere stroomstelsels in de bodem. Per deelgebied is aangegeven waar en welke archeologische vondsten te verwachten zijn.

14.2 De deelgebieden

Redichemsche Waard

De Redichemsche Waard bestaat uit een grote zandwinplas, die aan de noord- en oostzijde door een landtong van de Lek wordt afgescheiden, en het onvergraven zuidelijke deel. Cultuurhistorische kernkwaliteiten zijn:

- Het reliëf
- De percelering
- De zomerkade
- Het wiel langs de zomerkade
- De huisplaatsen
- De beplanting (fruitbomen en houtsingel) bij het vroegere waardmanhuis.

Het zuidelijke deel van de Redichemsche Waard.

Rivierverruimende maatregelen in de Redichemse Waard.

- 1: mogelijke dijkverlegging;
- 2: verlaging van de zomerkade;
- 3: uitbreiding van de plas;
- 4: maaiveldverlaging.

Ontgronding en verlaging van het maaiveld kunnen ten koste gaan van het reliëf en de percelering. In de nieuwe geul langs de Beusichemsedijk zou men met enige fantasie de oude stroomgeul van de Lek uit de twaalfde eeuw kunnen vermoeden. De ontgronding zal echter alleen bij het nieuwe eiland het beeld van een stroomgeul opwekken. In het centrale deel van

de waard wordt het beeld bepaald door de grote oppervlakte water, die door de voorgenomen ingrepen bijna verdubbeld wordt. De ontgronding kan tevens tot gevolg hebben voor het buitengewoon fraaie landschap aan de westkant van de waard, met de zomerkade, het wiel, de Pikse Bogerd en de andere begroeiing.

Verwijderen van de zomerkade zou betekenen dat het meest in het oog springende aspect van de waterhuishouding van deze uiterwaard wordt aangetast. Bij een (bescheiden) verlaging, waarbij de kade als zodanig herkenbaar blijft, doet dit probleem zich in veel mindere mate voor.

Volgens de huidige plannen blijft de huisplaats van het waardmanhuis gespaard, met de fruitbomen, de houtsingel, en eventueel in de bodem aanwezige funderingsresten van de verschillende gebouwen die hier hebben gestaan.

Wat de natte archeologie betreft kunnen vondsten van scheepsresten of andere aan de scheepvaart gerelateerde objecten verwacht worden in de twaalfde-eeuwse bedding van de Lek, direct ten noorden van de Beusichemsedijk.

De Lazaruswaard

Kernkwaliteiten:

- Het reliëf
- De zomerkade op de grens met de Redichemsche Waard
- De kil

De Lazaruswaard.

De uitbreiding van de jachthaven in een deel van de waard gaat ten koste van de aardkundige en cultuurhistorische waarden. De maaiveldverlaging op de grens met de Redichemse Waard betekent het verdwijnen van de zomerkade en het waardevolle landschap met zijn fruitbomen en knotwilgen.

Aan de scheepvaart gerelateerde vondsten kunnen verwacht worden bij de plaats van het vroegere veerhuis, ter plaatse van de dichtgeslibde veertiende-eeuwse Lekbedding en in de dichtgeslibde bedding van de Kleine Lek.

Het Veerweggebied

De cultuurhistorische waarden in het Veerweggebied zijn onder twee noemers samen te vatten, namelijk de verkeersfunctie en de industriële activiteit. De Veerweg, de pont en de verschillende havens en aanlegplaatsen getuigen van de belangrijke functie die dit gebied vanouds heeft gehad voor het land- en scheepvaartverkeer. De Veerweg en de pont zijn er nog steeds, de haven is omgevormd tot een jachthaven.

Minder is overgebleven van de rijke en gevarieerde bedrijvigheid die begon en eindigde met de steenfabriek, die van ca 1750 tot 1974 het beeld van het gebied heeft gedomineerd. Tussen 1840 en 1950 kwamen daar diverse vormen van bedrijvigheid bij, zoals de glasfabriek, de jeneverstokerij, meubelfabrieken, houtzagerijen en sigarenfabrieken. De fabrieksgebouwen zijn afgebroken, net als veel van de arbeiderswoningen (de Leerdamse Buurt) aan en haaks op de Steenovenslaan. Wel bewaard zijn twee rijen woningen aan de Veerweg.

Plaats van de vroegere steenfabriek

Cultuurhistorische kernkwaliteiten zijn:

- De Veerweg met bebouwing
- De Ronde Haven
- De Kleine Lek
- De haven
- De kade
- De historische gebouwen aan de Steenovenslaan en de directeurswoning met kantoor aan de Veerweg
- De spoorweg met tunnel, monument, dijsloot en kazemat

De plannen voor 'Wonen in het Park' in het Veerweggebied.

De plannen voor het Veerweggebied gaan uit van een nieuw stadsfront aan de Lek met in de ruimte tussen het stadsfront en de Kleine Lek kleinschalige woningbouw in een parkachtige, vrij toegankelijke openbare ruimte. De woningen worden op terpen gebouwd.

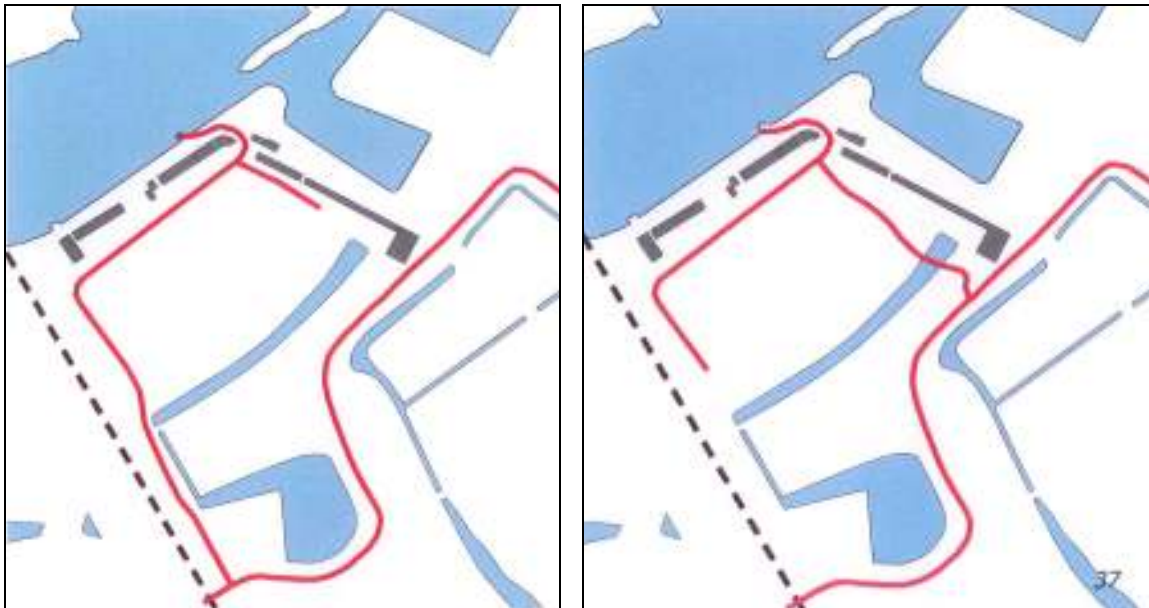
De historisch belangrijke bebouwing aan de Veerweg blijft in de plannen bestaan, net als bestaande woningen aan de kade en de schuur aan de noordkant van de Steenovensweg. Het laatste huis dat nog aan de woningbouw van het eind van de

negentiende eeuw herinnert, en waar nu de jeu de boulesvereniging de Taxateurs haar clubhuis heeft, moet volgens de plannen verdwijnen. Dit is vanuit cultuurhistorisch oogpunt ongewenst, omdat hiermee een van de laatste ankerpunten van het industriële verleden verloren zou gaan.

In paragraaf 14.1 hebben we al gewezen op het feit dat een parkachtig landschap de relatie tussen de stad en de Lek misschien eerder zal belemmeren dan bevorderen. Huizen op terpen komen in de uiterwaarden van de grote rivieren op verschillende plaatsen voor, zij het dat meestal om vrij solitair gelegen boerderijen of veerhuizen gaat. Clusters huizen op terpen, zoals voorgesteld, kunnen beschouwd worden als een hedendaagse stedelijke variant op het oude thema. De beplanting tussen de huizenclusters moet niet zo dicht worden dat het beeld van een gesloten bosgebied ontstaat. Terpen in een bosachtig gebied is een merkwaardige combinatie, die hooguit hier en daar bij griendketen in de Biesbosch voorkwam. Verspreide bomen en hier en daar boomgroepen van specifiek in de uiterwaard thuishorende soorten als wilg, els, meidoorn en (zwarte) populier zou het rivierkarakter kunnen benadrukken. Ook kan gedacht worden aan stroken hakhout.

Verder valt op dat er bij het ontwerp geen inspiratie is geput uit de beide havenrelicten in het gebied: de Kleine Lek en de Ronde Haven. Wij kennen de overwegingen (uitgangspunten, randvoorwaarden, programma) niet die tot de thans voorliggende plannen hebben geleid, maar een meer prominente en betekenisvolle functie zou deze bijzondere elementen een grotere zeggingskracht en beleveniswaarde geven in de nieuw in te richten ruimte. Weliswaar maakt het gebied deel uit van de ecologische hoofdstructuur, maar het gaat om elementen die toch vooral een cultuurhistorische waarde hebben.

Voor de ontsluiting van het gebied en voor de nieuwe weg naar de veerpont zijn twee mogelijkheden geopperd. In beide gevallen wordt de huidige Veerweg afgesloten voor auto's en wordt het verkeer van en naar het veer door de nieuwe wijk heen geleid. Een nieuwe verkeersfunctie voor de Steenovenslaan is vanuit cultuurhistorisch perspectief toe te juichen. Voor de verbinding tussen de dijk en het veer is de weg achter de huizen van de Veerweg (op het rechter kaartje, pagina 73) ongewenst omdat dan een deel van de Kleine Lek wordt doorsneden. De ontsluiting parallel aan de spoorbaan zou de voorkeur hebben. Wellicht kan de oude weg die van de Steenovenslaan naar het zuiden aftakte een rol spelen in de nieuwe ontsluiting.

Twee mogelijkheden voor de ontsluiting van het gebied en de nieuwe Veerweg.

In het Veerweggebied kunnen op verschillende plaatsen vondsten verwacht worden van schepen of scheepvaart gerelateerde objecten: in de huidige haven, in de resten van de Kleine Lek en in de Ronde Haven.

De Koornwaard (Besloten Rekum)

De Koornwaard is een kleinschalig landbouwgebied dat aan alle kanten omringd wordt door dijken. Het landbouwaspect komt tot uiting in de percelering, de afwisseling van boomgaarden, akkers en grasland en het tracé van de vroegere kwelkade. In het centrum ligt een complex volkstuinten.

Cultuurhistorische kernkwaliteiten:

- De drie dijken Achterweg, Bakelbos en Beusichemsedijk
- Bebouwing aan de randen
- De Hoolkuil
- De percelering
- Bebouwing van Bakelbos

In de planvisie wordt uitgegaan van uitbreiding van de Put van Hussen in zuidwestelijke richting en van de bouw van een aantal 'watervilla's' aan de oever van de zandput. Uit informatie van de gemeente is gebleken dat uitbreiding van de put in de richting van Bakelbos niet meer wordt overwogen.

De voorgestelde landschappelijke verdichting van de oevers van de put door de bouw van villa's aan het water en het aanbrengen van beplantingselementen is ongewenst. De essentie van de polder is dat het een lege, onbebouwde agrarische ruimte is die omgeven wordt door een drietal dijken. Bij Bakelbos is een gesloten lintbebouwing ontstaan, overige bebouwing is schaars en bevindt zich aan de dijken.

Bebouwing en landschappelijke verdichting in het centrum van de polder gaat ten koste van de herkenbaarheid en de historisch gegroeide inrichting van de polder. Bovendien – we hebben het hierboven ook al verwoord – zou de bouw van de villa's aan het water het begin kunnen zijn van een verdere verstedelijking en verdichting. Een betere oplossing zou zijn om aan te sluiten bij het bestaande bebouwingspatroon en de nieuwe villa's aan de Beusichemsedijk en de Achterweg te bouwen, waarbij moet worden voorkomen dat er een gesloten lint ontstaat dat het uitzicht op de polder wegneemt.

Het mogelijk oostwaarts verleggen van een deel van de Beusichemsedijk zou een volgende fase van de bedijkingsgeschiedenis in dit gebied inluiden. De bedijking is in het verleden voortdurend aangepast aan de veranderde omstandigheden. In dat licht, wat we zouden kunnen benoemen als het 'dynamisch-historisch perspectief', zijn er voor een nieuw dijktracé weinig bezwaren te maken. Het zou een aanpassing zijn aan nieuwe omstandigheden en inzichten omtrent het rivierbeheer, zoals de vorige aanpassingen van het dijkenpatroon dat ook waren.

Dit neemt echter niet weg dat de landschappelijke kwaliteit van de huidige polder wel zou worden aangetast als de dijk gedeeltelijk zou worden verplaatst. De percelering wordt doorsneden en de landschappelijk waardevolle bebouwing zal moeten verdwijnen. Doordat de polder aanmerkelijk versmald wordt zal bovendien de ruimtewerking afnemen. Kortom: vanuit dit 'statisch-historische perspectief' kleven er bezwaren aan gedeeltelijke verlegging van de Beusichemsedijk.

De Achterweg en de Hoolkuil.

Wat betreft de archeologische verwachting kan de bodem van de Koornwaard bewoningssporen bevatten van een deel van het vroegmiddeleeuwse dorp Redichem. Naar de huidige inzichten is een deel van het dorp buitengedijkt toen de Achterweg in de twaalfde eeuw werd opgehoogd en onderdeel van de bandijk werd. Het gebied ten westen van deze dijk veranderde in een uiterwaard, die mogelijk omgeven werd door een zomerkade. Eventuele boerderijplaatsen en mogelijk ook sloten zijn daarna door sediment van de Lek bedekt.

Het huidige dijklichaam bevat mogelijk resten van dijkhuizen of- boerderijen en van de vroegere veerplaats.

Polder Redichem

In dit deelgebied is de invloed van de vroegere machthebbers van Culemborg het meest merkbaar. Het kasteelterrein, de Vier Dreven, het Rondeel, de oude buitenplaats De Bol (nu Tusculum), de Plantage: het gebied is voor een belangrijk deel vormgegeven en ingericht door de heren en graven van Culemborg. Aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werden langs de dreven en op het vroegere kasteelterrein landhuizen en villa's gebouwd voor de rijkere stadsbewoners. Cultuurhistorische kernkwaliteiten:

- De dreven en het Rondeel
- Tusculum
- De Plantage
- Het kasteelterrein
- De Volencampen
- Villa's en landhuizen

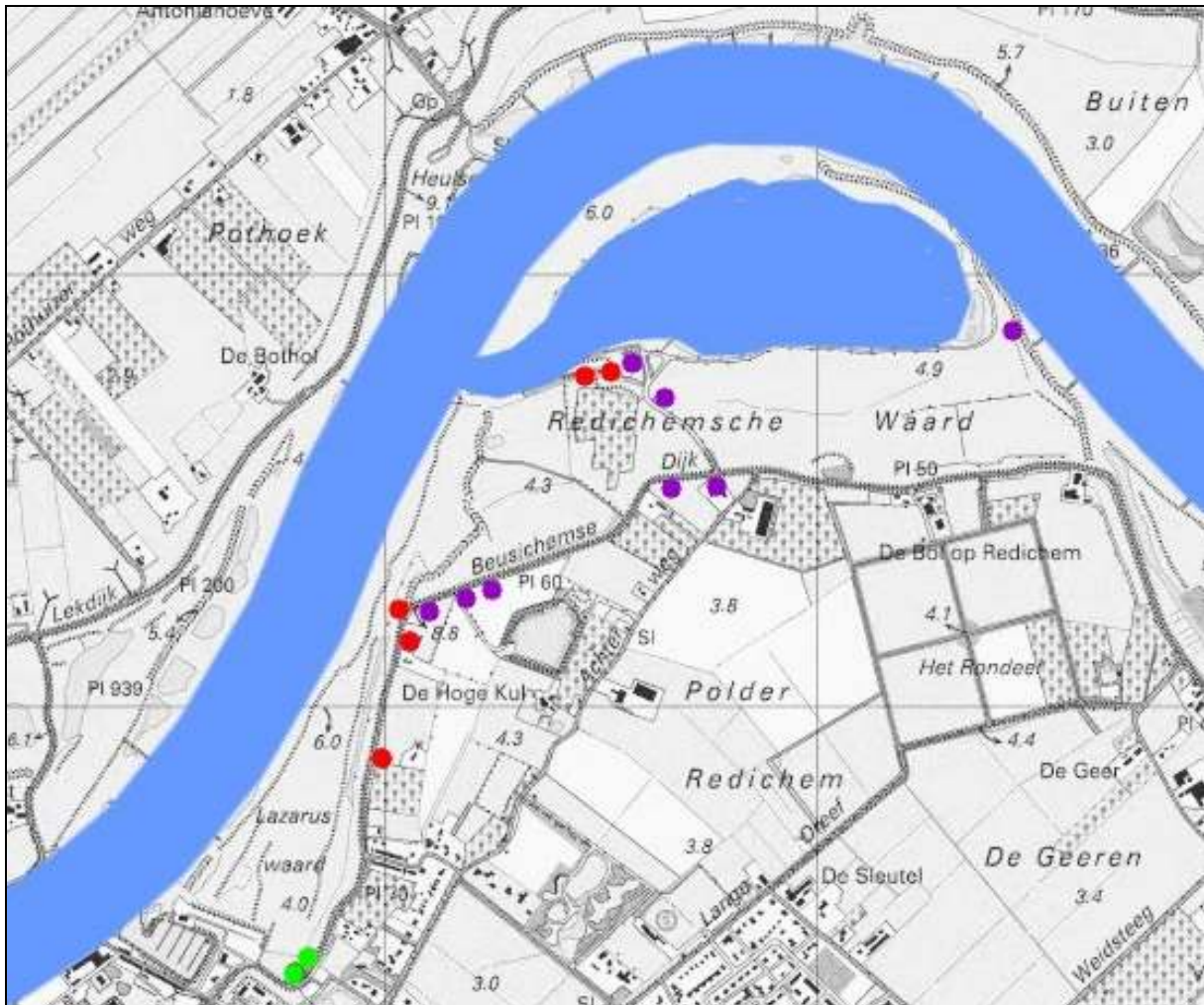
De voorlopige plannen voor Culemborg aan de Lek laten vooralsnog geen ruimtelijke veranderingen zien in dit deel van het onderzoeksgebied. Dit gebied, dat in landschappelijk en cultuurhistorisch opzicht zo belangrijk is en dat een grote belevingswaarde en herinneringswaarde heeft, zou door grote ruimtelijke ingrepen danig van karakter veranderen en zijn betekenis voor een belangrijk deel verliezen.

In het kader van de huidige plannen worden geen grondwerken in de Polder Redichem voorzien, daarom wordt in dit rapport niet nader ingegaan op de mogelijke archeologische consequenties van dergelijke maatregelen.

15. Aanbevelingen

15.1 Archeologie

Bij het graven van geulen en het verlagen van het maaiveld in de uiterwaarden kunnen bewoningssporen en scheepvaartgerelateerde objecten worden aangetast. Wat bewoningssporen betreft gaat het om boerderijplaatsen uit de late middeleeuwen en de nieuwe tijd in de Redichemsche Waard en mogelijke resten van het vroegere veerhuis en het melaatsenhuis in de Lazaruswaard.

Huisplaatsen in de uiterwaarden en langs de Beusichemsedijk op historische kaarten. Bronnen:

Paars: Van Geelkercken, ca 1640

Rood: Perrenot, 1761

Groen: Engelsman en Van Diest, 1788.

Scheepvaartgerelateerde objecten kunnen in principe overal in de uiterwaarden verwacht worden, met de grootste kans in de vroegere geulen van de Lek, de Kleine Lek en bij de vroegere veerplaats. Vondsten zijn ook te verwachten bij de huidige haven, de restanten van de Kleine Lek in het Veerweggebied en de Ronde Haven.

Indien wordt besloten tot verlegging van de dijk in de Koornwaard en verlaging van de huidige dijk is een verkennend onderzoek van het tracé van het nieuwe dijkgedeelte noodzakelijk. Daarnaast is het van belang dat het te vergraven deel van de huidige Beusichemsedijk archeologisch wordt onderzocht

door het maken van enkele doorsneden. Tevens wordt verkennend booronderzoek voorgesteld bij de huisplaatsen langs het te verlagen dijkgedeelte.

In het binnendijkse gebied zullen eventueel uit te voeren grondwerkzaamheden vooraf moeten worden gegaan door een verkennend booronderzoek, gezien de grote mate van waarschijnlijkheid dat resten van de middeleeuwse bebouwing van Redichem in de bodem aanwezig zijn. Gezien de vele stroomstelsels in de bodem is het ook niet uitgesloten dat er bewoningsresten uit de prehistorie of de vroeghistorische tijd aanwezig zijn.

Een bijzonder probleem doet zich voor in het Veerweggebied. De vroegere bedrijvigheid (onder andere glasproductie, benzineopslag, verwerking van oude accu's), heeft tussen de Kleine Lek en de Lek geleid tot ernstige bodemverontreiniging, waardoor een groot deel van het gebied moet worden afgegraven voordat er van woningbouw spreke kan zijn. In de bodem kunnen resten van funderingen aanwezig zijn, mogelijk ook van scheepvaartgerelateerde vondsten. Bij de Ronde Haven zijn mogelijk nog sporen in de bodem aanwezig van de werven die op de kaarten uit de zeventiende eeuw zijn aangegeven.

Deelgebied	Ontwikkeling	Archeologische verwachting	Advies archeologisch onderzoek
Redichemse waard	Verlaging zomerkade, uitbreiding plas, maaiveldverlaging	scheepsresten, en overige scheepvaart gerelateerde objecten in 12 ^{de} eeuwse bedding Lek	1. Verkennend booronderzoek, evt uitbreiden tot karterend booronderzoek 2. geofysische onderzoek (GPR, electromagnetische geleiding, magnetometer) in gebied van vermoedelijke huisplaatsen
Lazaruswaard	Maaiveldverlaging, verlaging zomerkade, uitbreiding jachthaven.	scheepvaart gerelateerde vondsten in 14 ^{de} eeuwse Lekbedding (oostzijde Lazaruswaard, voormalig veerhuis en dichtgeslibde bedding Kleine Lek)	1. Verkennend booronderzoek, evt uitbreiden tot karterend booronderzoek; 2. Geofysische onderzoek (GPR, electromagnetische geleiding, magnetometer) in gebied van vermoedelijke huisplaatsen
Veerweggebied	Kleinschalige woningbouw op terpen, Aanleg Lekfront sloop historische panden, doorsnijding Kleine Lek.	Nat: scheepsresten of aan scheepvaart gerelateerde objecten (huidige haven, restant Kleine Lek, Ronde haven) Droog: funderingsresten	1. Verkennend booronderzoek, evt. uitbreiden tot karterend booronderzoek (op locaties woningbouw in schone grond); 2. Passieve archeologische begeleiding (van te saneren bodem).
Koornwaard	landschappelijke verdichting oevers Put van Hussen, aanbrengen beplanting, mogelijk verlegging Beusichemsedijk	bewoningssporen dorp Redichem (vroeg middeleeuwen), boerderijplaatsen (terpen) en percelering/sloten, en in/langs het huidige dijklichaam dijkhuizen en vroegere veerplaats	1. Verkennend booronderzoek, evt uitbreiden tot karterend booronderzoek met een aanvulling van geofysische onderzoek (GPR, electromagnetische geleiding, magnetometer); 2. Archeologisch onderzoek bij dijkverlegging.
Polder Redichem	Geen ruimtelijke ingrepen gepland.	nvt	nvt

In de laatste kolom van bovenstaande tabel zijn de adviezen opgenomen. De verschillende vormen van archeologisch onderzoek zijn hieronder beschreven. Voorafgaande aan het veldwerk wordt een programma van eisen (PvE) opgesteld om de vraagstelling, de uitvoeringscondities en de juiste methodiek te bepalen. Het programma van eisen moet door de regioarcheoloog Rivierenland als adviseur archeologie van de gemeente Culemborg worden goedgekeurd. Op grond van het programma van eisen wordt een plan van aanpak (PvA) opgesteld.

Verkennde boringen en karterende boringen

Bij verkennend booronderzoek worden boringen gezet in een grid van 30 x 35 meter (10 boringen per ha). Bij aanwijzingen voor bewoningsresten of bij het aantreffen van archeologische indicatoren wordt karterend booronderzoek uitgevoerd in een grid van 20 x 25 meter (20 boringen per ha).

Geofysisch veldonderzoek

Deze non-destructieve en breed toepasbare onderzoeksmethode kan uitstekend dienst doen in een open landschappelijk gebied waar weinig bebouwing staat of verwacht wordt. De meest toegepaste geofysische methode is de grondradar waarmee snel een indicatie van de ondiepe ondergrond kan worden verkregen. Geadviseerd wordt deze methode niet voor alle delen van het plangebied in te zetten, maar gericht toe te passen op de locaties waar voormalige structuren (gebouwen, oude dijken, e.d.) verwacht kunnen worden. Dit geldt voor bepaalde gebieden in de Redichemsewaard, Koornwaard en Lazaruswaard. In het op te stellen PvA dient rekening gehouden worden met geofysisch onderzoek dat door een gespecialiseerd bedrijf moet worden uitgevoerd.

Archeologische begeleiding

Over het algemeen is archeologische begeleiding niet te prefereren als onderzoeksmethode. Alleen in speciale gevallen wordt deze methode toegepast. Bij de saneringslocatie aan de haven dienen, wanneer daartoe aanleiding is en afhankelijk van de mate van vervuiling, de werkzaamheden archeologisch begeleid te worden.

Scheepswrakken en aan scheepvaart gerelateerde vondsten kunnen in droge contexten moeilijk door middel van prospectief archeologisch onderzoek opgespoord worden. Voor deze categorie vondsten wordt geadviseerd om een passieve archeologische begeleiding uit te voeren bij toekomstige graafwerkzaamheden.

Archeologisch onderzoek

Archeologisch onderzoek van dijken is schaars omdat de meeste dijken nog als dijk functioneren. Bij verlegging van de Beusichemsedijk ontstaat de mogelijkheid de ondergrond, de dijkopbouw, de samenstelling, de ophogingsfasen en de datering van de dijk te onderzoeken.

15.2 Landschap en cultuurhistorie

Algemeen

Behoud van de landschappelijke differentiatie tussen de verschillende onderdelen van het onderzoeksgebied is van groot belang voor de herkenbaarheid en de belevingswaarde van het gebied als geheel. Dit houdt in dat gestreefd moet worden naar het behoud van de verschillende vormen van percelering en verschillen in openheid en beslotenheid. Waardevolle zichtlijnen vanuit het buitengebied naar de stad moeten behouden blijven.

Het behoud van het dijkensstelsel is essentieel voor het behoud van de cultuurhistorische betekenis. In het onderzoeksgebied zijn de dijken en kaden tevens de grenzen van verschillende ontginningsblokken en gebiedsdelen. Ze illustreren de omgang met het water en de verschillende fasen van inrichting en gebruik van het gebied. Bijzonder waardevol zijn de drie dijken rondom de Koornwaard of Besloten Rekum. Ze zijn van verschillende ouderdom en omringen de voormalige uiterwaard.

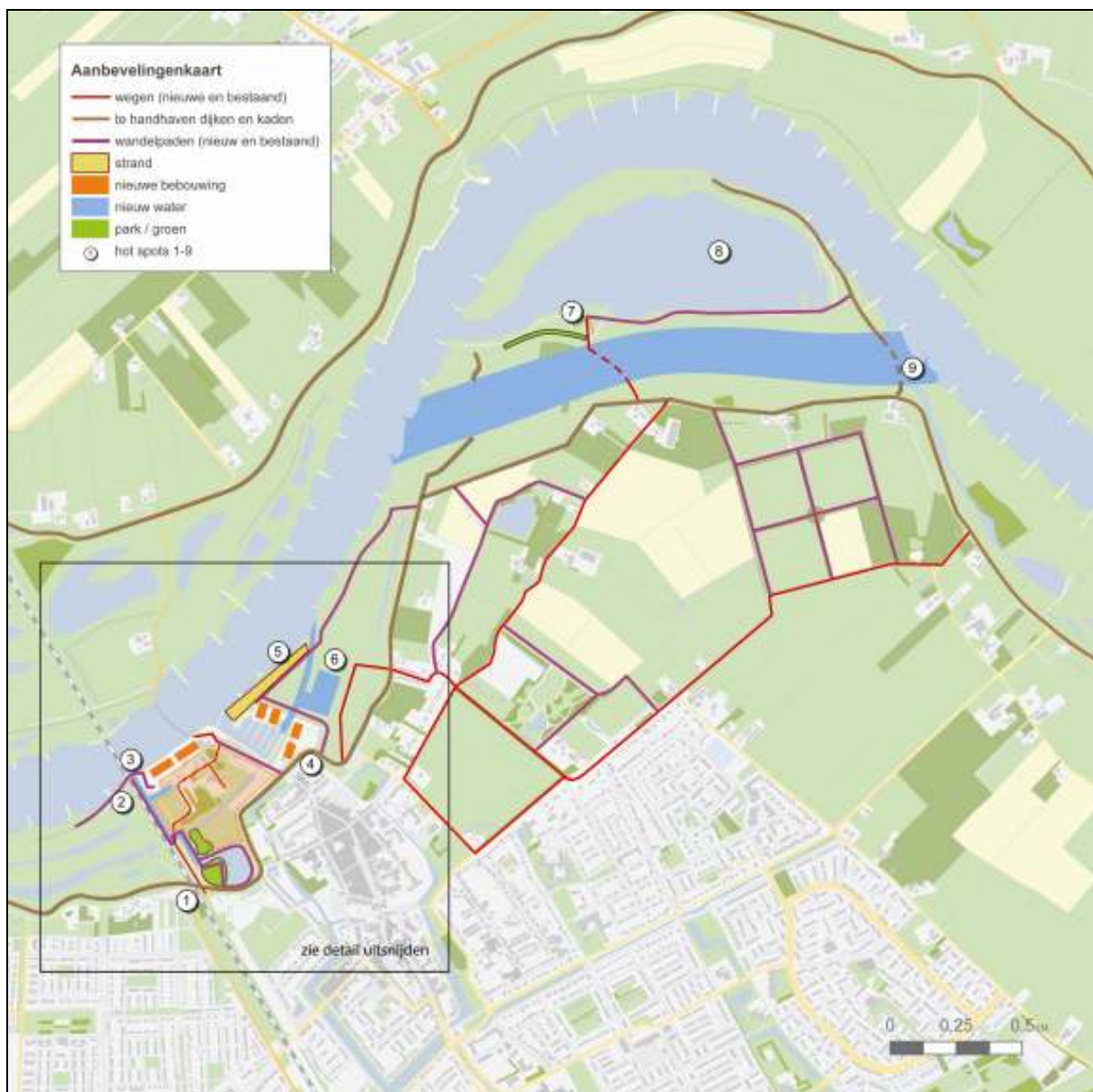
In de Polder Redichem liggen imposante herinneringen aan de invloed die de heren en graven van Culemborg op het buitengebied hebben gehad. Het kasteelterrein, De Bol en het Rondeel zijn Rijksmonument, de Plantage is gemeentelijk monument. Bovendien is het hele zuidwestelijke deel van de polder (inclusief de Vier Dreven) onderdeel van het beschermde stadsgezicht. Een en ander geeft aan dat het buitengebied ten noordoosten van Culemborg in landelijk opzicht bijzonder waardevol is. Het behoud van dit 'heerlijke' landschap is dan ook van groot cultuurhistorisch belang.

Voorstellen voor aanpassing van de planvisie

De planvisie van DN Urbland biedt een aantal interessante aanknopingspunten voor de ontwikkeling van het plangebied Culemborg aan de Lek. In hoofdstuk 14 zijn ook enkele bedenkingen verwoord waar het gaat om de landschappelijke en cultuurhistorische betekenis van het gebied. We missen samenhang en we vragen ons af of de relatie tussen de stad en de Lek niet nog verder versterkt kan worden, bijvoorbeeld door veel meer gebruik te maken van de dynamiek van de rivier.

Uitgangspunt is het in het plangebied doorzetten van de al bestaande gradiënt van het sterk verstedelijkte westelijke deel naar het niet of schaars bebouwde landschap in het noordoosten. Binnendijs ligt het accent van het landschappelijke gebied op de combinatie cultuurhistorie en landbouw, buitendijs op de combinatie cultuurhistorie en natuur. Van west naar oost stellen we de volgende aanpassingen van het plan en nieuwe aspecten voor:

- Herinrichting van de doorgang onder de spoorlijn bij de Ronde Haven, zodat hier een eigentijdse stadspoort de afscheiding gaat vormen tussen de historische binnenstad en de westelijke uitbreidingswijken.
- Ontwikkeling van het platform van de vroegere brugwachterwoning tot een belvedere. Vanaf het platform heeft men naar het westen een magnifiek uitzicht op de Lek, de Baarsenwaard, de Steenwaard en de forten. Naar het oosten kijkt men uit over de binnenstad en het nieuwe Veerweggebied. Overwogen kan worden op het platform een uitkijktoren te bouwen.
- Inrichting van een herinneringsplaats bij het spoorwegmonument. Behalve het monument zelf is hier een concentratie van cultuurhistorische elementen aanwezig: de tunnel, de pijler van de spoorbrug, de kazemat, de loswal van de steenfabriek. Elementen die een verhaal vertellen en herinneren aan verschillende episodes uit de geschiedenis van het veerweggebied.
- Ontwikkeling van het havenfront volgens de planvisie met aandacht voor de inrichting van de kade en de aanlegplaatsen (onder andere van de stoomboten).
- Woningbouw op terpen is een leuk en functioneel idee als een nieuwe stedenbouwkundige variatie op het oude thema van wonen op terpen in de uiterwaarden. Aankleding van de openbare ruimte tussen de terpen met soorten bomen en struiken die in de uiterwaarden thuis horen. Ook kan gedacht worden aan stroken hakhout. Bij de vormgeving van de nieuwe woningen mogelijk inspiratie ontleenen aan de oude vormgeving en de variatie in bouwvolumes.
- Ontsluiting van de wijk en toegang tot het veer parallel aan de spoordijk en aansluiten op de Steenovenslaan. Oude gebouwen handhaven. Eventueel gebruik maken van de oude zijweg die tot de Kleine Lek liep.

Aanbevelingen voor behoud en ontwikkeling van cultuurhistorische waarden in het plangebied. Verklaring van de 'hot spots':

1. ontwikkeling van een eigentijdse entree
 2. uitzichtpunt op de plek van de oude brugwachterswoning
 3. memorial place: spoorwegmonument, kazemat en loskade steenfabriek
 4. restauratie molen als landmark van de oude binnenstad
 5. zelfbedieningsvoetveer over de nieuwe Kleine Lek
 6. locatie camping
 7. ontwikkeling van de plaats van het waardmanshuis (picknickplaats, infobord, strand, zo mogelijk behoud van de betonnen steiger)
 8. verondiepen van delen van de plas ten behoeve van de ecologie
 9. overlaat door verlaging van de zomerkade
- Mogelijk accentueren van de plek waar vroeger het 18e eeuwse Veerhuis (afgebrand in 1990) gestaan heeft, er staat nu een charmant koepelachtig kunstwerk.
 - Verbinding van de Ronde Haven en de Kleine Lek met de Lek door een nieuwe watergang. Hierdoor reageren deze wateren direct op de variaties in waterhoogte van de Lek en wordt de

dynamiek van de Lek in het hele gebied, tot aan de bandijk, beleefbaar. De omgeving van de wateren inrichten als open parklandschap met een (bescheiden) ecologische functie. Eventueel vissteigers aanleggen aan de westkant van de Ronde Haven, op de plaats van de vroegere werven.

Uitsnede van de aanbevelingenkaart voor het Veerweggebied en de jachthaven.

- Reconstructie van de molen op de noordoosthoek van de Havendijk als monumentale landmark op de grens van de binnenstad.
- Reconstructie van de Kleine Lek in de Lazaruswaard ten behoeve van de uitbreiding van de jachthaven. Door de stroming kan wellicht de slibafzetting in de huidige jachthaven worden beperkt. Realiseer de uitbreiding van de jachthaven aan de oostkant van de Kleine Lek, zodat een grote watervlakte ontstaat en het zicht vanuit het noorden op de binnenstad en de markante bochten in de bandijk behouden blijft. Door de reconstructie van de Kleine Lek

ontstaat er een eiland dat door de geplande bebouwing of door een ophaalbrug ontsloten kan worden. Het eiland kan toeristisch-recreatief worden ontwikkeld (het Lido van Culemborg).

- Aanleg van een voorziening voor wandelaars om de Kleine Lek aan de noordkant over te steken, bijvoorbeeld door middel van een zelf te bedienen voetveer.
- Maaiveldverlaging in de uiterwaarden volgens de kaasschaafmethode, zodat bestaande reliëfverschillen en percelering bewaard blijven.
- Uitgraven van de twaalfde-eeuwse hoofdgeul in de Redichemse Waard met behoud van een landtong tussen de nieuwe geul en de huidige zandwinplas. Verlaging van een deel van de zomerkade aan de oostkant zodat daar een overlaat ontstaat, die bij laag water door wandelaars overgestoken kan worden. Behoud van de Pikse Bogerd, een deel van de zomerkade en het wiel in het westen.
- Accentueren en toeristisch ontwikkelen van de plek van het waardmanshuis in de Redichemse waard en het bestaande toegangspad (eeuwenoud) intact laten, eventueel waterdoorlatend maken als dat nodig is. De plek heeft nu al een recreatieve betekenis, zij het illegaal. Indien mogelijk behoud van de steiger.
- Verondiepen van (delen van) de zandwinplas in de Redichemsche Waard ten behoeve van de ecologie.
- Nieuwbouw van landhuizen niet aan de Put van Hussen, maar verspreid aan de Beusichemsedijk en de Achterweg, zodanig dat het zicht op de polder bewaard blijft.
- Bij eventuele dijkverlegging in de Koornwaard onderzoeken of het tracé van de oude kwelkade hiervoor kan worden gebruikt.
- Aanleg van wandelpaden buitendijks en uitbreiding van de wandelmogelijkheden in het binnendijkse gebied. Culemborg aan de Lek als cultuurhistorisch wandelcentrum!

Geraadpleegde bronnen

Literatuur

- Anoniem, 2005. Bouwvergunningen Culemborg 1906-1918 (serie ingekomen stukken). Regionaal Archief Rivierenland.
- Beltjes, P.W.J., z.j. Wat is er bekend over Culemborg vóór 1318? Een historisch-topografische verkenning met een aantal vragen. Intern rapport Gemeente Culemborg.
- Beltjes, P.W.J. & P.W. Schipper, 1988. Culemborg, beeld van een stad. Culemborg.
- Berendsen, H.J.A., 1982. De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht. Utrecht.
- Berendsen, H.J.A., e.a., 2001. Zand in banen - Zanddiepte-kaarten van het Gelderse rivierengebied, met inbegrip van de uiterwaarden. Arnhem.
- Berendsen, Henk J.A. & Esther Stouthamer, 2001. Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands. Assen.
- Bijl, A., 1999. De Diefdijk, het slot op de achterdeur van Holland. Een geschiedenis van zeven eeuwen Diefdijk (1284-heden). Culemborgse 'Voetnoten' 99 (22): 23-29.
- Bijl, A., 1997. Het Gelders water, Waterstaatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen in de polders van de westelijke Tielerwaard (1809-1940). Leiden.
- Bosschaart, A.M.W. & P.M.M. Driessen, 1989. Terpen in de Nederbetuwe en de Tielerwaard. in: Historisch Geografisch Tijdschrift 1989 nr 1. Utrecht.
- Bulten, E.E.B., 2002: Prehistorische viswieren en fuiken bij Emmeloord, Amersfoort (ADC rapport 140).
- Deeben, J., D.P. Hallewas & Th.J. Maarleveld, 2002: Predictive modelling in Archaeological Heritage Management of the Netherlands: the Indicative Map of Archaeological Values (2nd Generation), Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 45: 9-56.
- DN Urbland, 2008. Culemborg aan de Lek. Toelichting op de planvisie. Delft.
- Gellicum, R.M. van, 1895. Historisch-staatsrechtelijk onderzoek over het bestuur en beheer der watergangen in de Gelderse Rivierpolderlanden. Tiel.
- Goudswaard, B, R.A.C. Kroes, H.S.M. van der Beek, 2001: The late roman bridge at Cuijk, Proceedings of the National Service for Archaeological Heritage in the Netherlands. Amersfoort
- Haartsen, Adriaan, 1998. Nederlandse cultuurlandschappen van internationale betekenis. In: Historisch Geografisch Tijdschrift, jrg. 16 nr. 3.
- Haartsen, Adriaan, Ben Olde Meierink, Elisabeth Stades-Vischer, & Karen Veenland-Heineman, 2008. Cultuurhistorische analyse van de uiterwaarden van de Lek tussen Fort Honswijk en Lopikerkapel. Haaften, Landschapsstudies 93.
- Haartsen, A.J. & J.D.H. Harten, 2010. Rivierkleigebied. In: Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering. Utrecht.
- Harten, J.D.H., 1980. Historisch-geografische achtergronden van het landschap in het gebied van de ruilverkaveling Avezaath-Ophemert. Mededelingen Historische Kring West Betuwe 118, Nr. 1: 3-12; Nr. 2: 1-10.
- Harten, J.D.H. (1997), Sporen in het landschap. Kleine historische landschapselementen in de West-Betuwe en de Vijfherenlanden. Utrecht.
- Haartsen, A.J. & J.D.H. Harten, (2010) Rivierkleilandschap. In: Barends, S. (red), Het Nederlandse landschap: een historisch-geografische benadering. Utrecht. pp 114-131.
- Havinga, A.J. & A. op 't Hof, 1975. De Neder-Betuwe, opbouw en ontstaan van een jong rivierkleigebied. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 9: 261-277.
- Heiningen, H. van, 1976. Het Gelderse rivierengebied. Haren.
- Henderikx, P.A., 1987. De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000. Hollandse studiën nr 19, Hilversum.

- Heunks, E., 2007: Gemeente Culemborg, toelichting op de archeologische verwachtingskaart. Amsterdam. RAAP-Rapport 1438.
- Hoek, W.Z., 2003. Het Bakelbos. (Niet gepubliceerd).
- Hol, R.C., 1977. Zeshonderdvijftig jaar Neder-Betuwe. Amsterdam.
- Horsten, Frits, 1972. Culemborg in de late Middeleeuwen. Scriptie Universiteit van Amsterdam.
- Kolff, M., 1924. De Beneden-Linge en hare ontwatering; geschiedkundig overzicht. Tiel.
- Leijnse, K., 2004: Plangebied Veerweg, gemeente Culemborg. Een inventariserend archeologisch onderzoek. Amsterdam. RAAP-notitie 702
- Linden, H. van der, 1956. De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Dissertatie, Assen.
- Maanen, R.H.C. van, 1996. Een mislukte uitwatering van het Culemborgse Gemene Land op de Lek in het begin van de achttiende eeuw. In: De Drie Steden, jrg. 17 nr. 4.
- Maanen, R.H.C. van, 1998. Het beheer van de Goilberdinger Schoordijk in de 16^e eeuw. In: De Drie Steden, jrg. 19 nr. 1.
- Maanen, R.H.C. van, 1998. Geen zware metaalindustrie in Culemborg in 1763. In: De Drie Steden, jrg. 19, nr. 3.
- Maarleveld, Th.J. en E. van Ginkel, 1990: Archeologie onder water, het verleden van een varende volk, Amsterdam.
- Merkelbach, H.P.J.E., 2000. De grenzen van het graafschap Culemborg in de 17e eeuw. In: De Drie Steden, jrg. 21 nr. 3.
- Merkelbach, H.P.J.E., 2003. Hinderwetvergunningen Gemeente Culemborg 1897-1945. Regionaal Archief Rivierenland.
- Moerman, H.J., 1956. Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht. Leiden.
- Molenaar, Stefan & Adriaan Haartsen, 2005. Plangebied Parijsch-Zuid, Gemeente Culemborg. RAAP-rapport 1120. RAAP Archeologisch Adviesbureau Amsterdam.
- Moorman van Kappen, O., J. Korf & O.W.A. van Verschuer, 1977. Tieler- en Bommelerwaarden 1327-1977; grepen uit de geschiedenis van 650 jaar waterstaatszorg in Tielerwaard en Bommelerwaard. Tiel/Zaltbommel
- Mulder, John, z.j. Van natuur naar cultuur. Intern rapport Gemeente Culemborg.
- Odé, O & A.J. Haartsen, 1997a. Gemeente Culemborg. Cultuurhistorische effectrapportage Plangebied Parijs. RAAP-rapport 243, Stichting RAAP, Amsterdam.
- Odé, O & A.J. Haartsen, 1997b. Gemeente Culemborg. Cultuurhistorische effectrapportage Plangebied Rietveld. RAAP-rapport 258, Stichting RAAP, Amsterdam.
- Odé, O & A.J. Haartsen, 1998. Gemeente Culemborg. Cultuurhistorische effectrapportage Plangebied Lanxmeer. RAAP-rapport 284, Stichting RAAP, Amsterdam.
- Nout, J.J., 1981. Flitsen uit de geschiedenis van Beusichem en Zoelmond. Culemborg.
- Poel, J.M.G., van der, 1959. Van Brakell van den Eng; een Betuws hereboer uit het begin van de 19e eeuw. Agronomisch-Historische bijdragen 5. Wageningen.
- Renes, Hans, 1982. Culemborg en omgeving. In: Geografisch Tijdschrift, Nieuwe reeks XVI nr 5.
- Rutte, R. (1996), Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland, Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis. In: Bulletin KNOB, nr. 6 pp 189-202.
- Schegget, M. ter, 1999: Late Iron Age human skeletal remains from the river Meuse at Kessel: a river cult place? In: Roymans, N.G.A.M en F. Theeuws (eds.) Land and ancestors : cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands. Amsterdam
- Schutten, G.J., 2004: Verdwenen schepen. De houten kleine beroepsvaartuigen, vrachtaarders en vissersschepen van de Lage Landen, Zutphen
- Stassen, P., 2005: 'Natte' archeologie in de Maaswerken, in: Stoepker, H. (red.), Synthese en evaluatie van het inventariserend archeologisch onderzoek in de Maaswerken 1998-2005, Maastricht.

- Stichting voor Bodemkartering, 1973. Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50 000. Toelichting bij de kaartbladen 39 West en 39 Oost Rhenen. Wageningen.
- Uyl, R.G. den, 1958. Dorpen in het rivierkleigebied. Bulletin K.N.O.B., 6e serie, nr. 11: 97-114.
- Veerman, W., 1989. Van 'Dobbelscoel' tot 'Donrecruyt'. Een kijkje in het 14^e eeuwse Culemborg aan de hand van de stadsrekeningen uit die tijd. In: De Drie Steden, jrg.10 nr. 1.
- Vervloet, J.A.J. (1986), Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen. Wageningen.
- Vink, T., 1954. De Rivierstreek, Baarn.
- Vlierman, K., 1996: Kleine bootjes en middeleeuws scheepshout met constructiedetails, Flevovericht 404.
- Voet van Oudheusden, A.W.K., 1753. Historische Beschryvinge van Culemborg. Utrecht.
- Vos, A.D., 2004: Resten van Romeinse bruggen in de Maas te Maastricht, Amersfoort (RAM rapport 100).
- Westerdahl, C., 1989: Norrlandsleden I: The Norrland sailing route I: sources of the maritime cultural landscape: a handbook of maritime archaeological survey, Härnösand
- Westerdahl, C, 1994: Maritime cultures and ship types : brief comments on the significance of maritime archaeology, International journal of nautical archaeology Londen Jrg. 23, nr. 4 (1994), 265-270.
- Wijnen, J.J.A., 2010. Archeologisch Bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek door middel van verkennende boringen in het plangebied Julianaschool, Gemeente Culemborg. Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit – Hendrik Brunsting Stichting, Amsterdam.
- Wullink, A.J., 2006: Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van boringen aan de Achterweg te Culemborg. Groningen. ARC Rapporten 2006-35.

DVD/CD-ROM:

- Culemborg in woord en beeld. Deel 1: Het Veerweggebied. Uitgave Oudheidkundig Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, Culemborg.
- Culemborg in woord en beeld. Deel 2: De binnenstad. Uitgave Oudheidkundig Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, Culemborg.
- Culemborg in woord en beeld. Deel 3: Het buitengebied en de stadsuitbreidingen. Uitgave Oudheidkundig Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, Culemborg.
- Culemborg in woord en beeld. Deel 4 : De bedrijvigheid. Uitgave Oudheidkundig Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, Culemborg.

Archieven:

- Streekarchief Rivierenland, Tiel
- Gelders Archief, Arnhem
- Nationaal Archief, Den Haag
- Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteit Leiden
- Kaartencollectie Universiteit Utrecht.